

СУСПІЛЬНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ

ЯК І КОЛИ НАВЧАТИ ЇЇ
В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Суспільна доброчесність. Як і коли навчати її в початковій школі

УДК 373.015.31:17](477)(072)
У71

Авторки: Інна Большакова, Наталія Єфремова, Юлія Журлакова,
Ольга Мірошникова, Світлана Олексюк, Ганна Остапенко, Світлана Ройз

Упорядниця: Галина Титиш

Верстка, художнє оформлення посібників: Олена Марчишина

Літературна редакторка: Юлія Романенко

Координаторки: Наталія Церклевич, Катерина Костенко

Фото: depositphotos.com, freepik.com

ISBN 978-617-502-157-6

Забороняється відтворювати, зберігати в інформаційно-пошукових системах, передавати в будь-якій формі та будь-якими засобами — електронними, механічними та ін. способами — будь-яку частину цього видання без письмового дозволу правовласника — ГО «Смарт освіта».

Всі права застережено.

Чи можна навчати суспільної доброчесності в початковій школі? Як це допоможе зменшити прояви побутової корупції в майбутньому? Як обговорювати з молодшими школярами складні теми й ситуації, з якими вони стикаються в повсякденному житті? Як стимулювати дітей робити вибір на користь доброчесної поведінки?

Відповіді на ці та інші непрості запитання ви знайдете в посібниках «Уроки доброчесності»: «Путівник для вчителя» та «Путівник для учня» (у двох частинах), а також у рамковому документі, який є частиною комплекту навчальних матеріалів.

У посібниках є методичні рекомендації та детальні конспекти уроків, спрямовані на формування в учнів та учениць загальноновизнаних етичних цінностей — законслухняності, людяності, відповідальності, справедливості, чесності, гідності, служіння, що є основою доброчесної поведінки.

Матеріали посібників створено на засадах інтегрованого, компетентнісного, діяльнісного підходів. Вони відповідають вимогам чинного Державного стандарту початкової освіти й концепції «Нова українська школа» і призначені для впровадження в освітньому процесі початкової школи (3–4 класи).

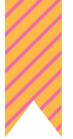
Посібник видано у межах проекту «Навчання суспільної доброчесності в українській початковій освіті як довготривалий та ефективний інструмент подолати «побутову корупцію», що реалізується ГО «Смарт освіта» у партнерстві з німецькою організацією Kinderhilfswerk ChildFund Deutschland («Дитячий Фонд Німеччини») за підтримки Федерального міністерства економічного співробітництва та розвитку Німеччини (German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ))

Позиції та думки, викладені у посібнику, не обов'язково відображають погляди ChildFund Deutschland e.V. та Федерального міністерства економічного співробітництва та розвитку Німеччини.

Посібник надано безоплатно як благодійну допомогу. Продаж або інше розповсюдження посібника в комерційних цілях заборонено.

Видано українською мовою.

Зміст

Передмови.....	5
Від ГО "Смарт освіта".....	5
Від Дитячого Фонду Німеччини (Kinderhilfswerk ChildFund Deutschland).....	10
Від "Українського інституту розвитку освіти".....	12
Вікторія Бриндза: “Як школа може змінювати взаємодію в суспільстві й робити його добродішним”	14
Олександр Елькін, Олег Марущенко, Якоб Фюрст: Суспільна добродішність. Як і коли навчати її в початковій школі.....	18
Що таке добродішність?.....	19
Цінності, переконання, норми, потреби.....	19
Дії.....	22
Як навчати добродішності.....	24
Спільний виклик.....	25
Сфери, які можна долучити.....	26
Чи є освіта без добродішності освітою?.....	26
Навчальні результати і показники.....	27
Дидактика навчання добродішності і моделі впровадження.....	28
Приклади успішних практик.....	30
Навчання добродішності у початковій школі.....	36
Українська специфіка.....	39
Українські гравці у сфері навчання добродішності.....	41
Джерела.....	42
Словник термінів.....	44
Світлана Ройз: Вікові особливості дітей, які потрібно враховувати для навчання добродішності.....	47
Інна Большакова, Ольга Мірошникова Світлана Олексюк: Методичні рекомендації.....	66
Путівник для учня.....	72
Путівник для вчителя.....	75

ПЕРЕДМОВА

Від ГО "Смарт освіта"

Перед вами — посібник із навчання доброчесності в початковій школі. Він створений з особливими увагою й турботою ГО "Смарт освіта" й партнерів, освітніх експертів, методистів, учителів-практиків та психологів.

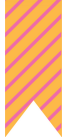
Понад пів року ми аналізували наявні матеріали та підходи в навчанні доброчесності в початковій школі, виокремлювали важливий для України фокус та готували комплект навчальних матеріалів, з яким ви вже почали ознайомлюватися на сторінках цього посібника.

Ми хочемо жити в доброчесному суспільстві. Хочемо, аби нас лікували лікарі, які добре й наполегливо вчилися. Аби нас захищали непідкупні, професійні та небайдужі правоохоронці. Щоби нас судили судді, які розуміють, що таке — служіння. Наші маршрутки, автобуси, поїзди і просто автівки водили ті, хто не купували права, а старанно вчилися кермувати транспортом.

Усе це — про доброчесність. Бо вона пронизує абсолютно всі сфери нашого життя. У доброчесному світі хочеться жити, але його дуже важко будувати.

Особливо, коли живеш у суспільстві з цінностями виживання, де порушувати правила — вигідно, брати хабарі — вигідно, діяти лише задля власного блага, а не дбати про суспільне — майже умова для виживання.

Це — сумна правда нинішніх реалій. Але хороша новина в тому, що цінності можна змінити. Це займає багато часу й потребує зусиль. Та щоби зміни відбулись, і в майбутньому ми жили в кращому суспільстві, потрібно починати зі змін у школі.

Ми справді віримо, що якщо практики доброчесності будуть впроваджуватися у школах системно й систематично, це дасть нашій країні величезний шанс на якісно нове майбутнє. Діти, які відчують себе суб'єктами з правами та власною гідністю, з проактивною лідерською позицією, вже дорослими, не братимуть хабарів і не намагатимуться когось перехитрити, щоб урвати собі незаконно шматок суспільного пирога. Адже така дія принижуватиме їхні честь та гідність.

Діти навчатимуться рефлексувати й аналізувати, шукати відповіді на складні запитання та зможуть ухвалювати зважені рішення. Бо це — теж про доброчесність.

Цей проєкт ще і про засадничу для ГО «Смарт освіта» тему педагогіки партнерства. Адже практики доброчесності не приживуться в школі, де постійно принижують учнів і панує принцип “У кого влада — той завжди має рацію”. Або ж: “Педагогам порушувати правила можна, а дітям — ні”.

Учні мають бачити, що правила працюють постійно, їх поважають.

Доброчесність не приживеться в школі, у якій до дітей ставлять нереалістичні очікування й вимагають їх досягнення. Бо так школа провокує списування й недоброчесність. Школа має вірити в потенціал дитини й підтримувати її.

Доброчесність не приживеться, якщо вона буде лише на кількох уроках курсу. Ба більше, якщо вона буде діяти на практиці лише на уроках, а у всьому іншому пануватимуть геть інші підходи.

Ми не можемо цими уроками змінити повністю взаємодію в шкільній спільноті. Але віримо, що вони допоможуть вибудувати стосунки, які базуються на повазі й довірі. Адже це — теж про доброчесність.

У навчальних матеріалах, які ви переглядаєте, йдеться не тільки про академічну доброчесність. Ми акцентуємо увагу на суспільній доброчесності — у англійській мові це *public integrity*.

Визначення, яке міститься в рамковому документі Організації економічного співробітництва та розвитку, — ось таке:

«Суспільна доброчесність означає чинити правильно, навіть коли ніхто не бачить».

Більш розширене визначення ОЕСР звучить так:

«послідовне дотримання та відданість загально визнаним етичним цінностям, принципам і нормам із метою обстоювання й виведення суспільних інтересів у пріоритет відносно приватних у суспільному житті».

У навчанні доброчесності ОЕСР виділяє три важливі складники:

- нетерпимість до будь-яких проявів корупції;
- дотримання етичних норм і принципів у суспільному житті;
- дотримання законів та правил.

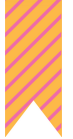
Навчання цих трьох напрямів має вибудувати в учнівства основи доброчесної поведінки.

А це — важливий крок розбудови демократичного й доброчесного суспільства. Допомогти з цим має на меті комплект матеріалів для навчання суспільної доброчесності в 3–4 класах Нової української школи. До нього входять рамковий документ, а також два посібники — для вчителя і для учня.

Рамковий документ містить три великі змістовні блоки:

- Докладне пояснення терміну «суспільна доброчесність», підходів до навчання її в різних країнах.

Цей документ для вчительства розробила команда «ЕдКемп Україна», яка понад два роки досліджує тему доброчесності та антикорупції, а також розробляє уроки та інструменти для шкіл. У основу напрацювань увійшли рамковий документ ОЕСР та багато інших джерел.

— Вікові особливості дітей, які потрібно враховувати для навчання доброчесності.

Цю частину підготувала сімейна й дитяча психологиня Світлана Ройз. Тут описано: коли діти можуть свідомо діяти задля блага спільноти (а не лише свого персонального), коли виховується моральна поведінка й чому є проблеми з контролем своїх дій у дітей початкової школи. Світлана також пояснює: працюючи над розвитком цінностей доброчесності, ми робимо значно більше, ніж простими розмовами про корупцію.

Інакше кажучи — саме такий формат, як обрано в матеріалах для вчителів і учнів, якнайкраще сприятиме розвитку доброчесної та антикорупційної поведінки. Психологиня уважно перевірила кожен урок цього курсу, щоби переконатися, що саме такі завдання підходять для дітей 3–4 класів і сприятимуть досягненню поставлених у матеріалах цілей.

— Методичні рекомендації до «Уроків доброчесності».

Їх розробили співавторки навчальних матеріалів Світлана Олексюк, Інна Большакова та Ольга Мірошникова. У цій частині розміщено важливі відповіді на запитання вчительства щодо того, як користуватися матеріалами, інтегрувати їх у навчальний процес тощо.

Окремим бонусом є стаття соціологині та дослідниці цінностей Вікторії Бриндзи. Її текст вводить нас глибше в український контекст та цінності українського суспільства, дає зрозуміти: для реального навчання доброчесної поведінки важливо не лише говорити про те, що правильно, а й що — ні. Не менш важливі середовище й те, як побудовані стосунки між учителями та учнями.

“Путівнику для вчителя” містить конспекти уроків із методичними коментарями та заувагами психолога.

“Путівник для учня” — це робочий зошит дитини, який допоможе вчителю повноцінно організувати і провести уроки доброчесності. Він / вона може писати, малювати, проходити самооцінювання та вирізати заготовки для поробок.

Ми в ГО «Смарт освіта» разом з усією командою розробників та партнерів проєкту «Навчання суспільної доброчесності в українській початковій школі як довготривалий і ефективний інструмент для подолання «побутової корупції» сподіваємось, що ви надихнетесь цими матеріалами та будете використовувати їх у навчанні ваших учнів.

Сил і наснаги вам у вихованні доброчесних українців!

***Щиро ваша,
ГО «Смарт Освіта»***

“Education for Integrity: Teaching on Anti-Corruption, Values and the Rule of Law”
("Навчання суспільної доброчесності: антикорупційні практики, цінності й верховенство права", розроблений Організацією економічної співпраці та розвитку (ОЕСР))

ПЕРЕДМОВА

Від Дитячого Фонду Німеччини (Kinderhilfswerk ChildFund Deutschland)

Шановні вчителі, батьки та учні!

Чому важлива суспільна доброчесність? Доброчесна людина — це незалежна та вільна особистість, людина з честю. Особистість, яка не обтяжена такими порушеннями як підкуп, махінації, непотизм, обман. Доброчесна людина насамперед чесна перед собою та перед своїм оточенням і суспільством.

Як держави, так і суспільства та сім'ї будують своє благополуччя на засадах доброчесності, яку надзвичайно важко опанувати за один місяць чи рік. Ця якість виховується, практикується та передається через приклади з покоління в покоління. Учителі та батьки відіграють вирішальну роль у цьому процесі. Вони дають перші прикладні соціальні моделі поведінки дітям та стають ціннісними маяками в житті молодих людей.

Суспільна доброчесність має багато складників, один із яких — усвідомлення, протидія чи боротьба з побутовою корупцією. Блаженніший Любомир Гузар зауважив, що людей потрібно вчити не підтримувати корупцію.

«Що таке корупція? Це гріх. А жоден гріх законом не поборете. Це треба виховувати».

Виховання — це завдання як батьків, так і вчителів. Проте воно має бути живим, цікавим, ненав'язливим, прикладним та інтерактивним. Тоді воно матиме максимальний результат: стане невід'ємною частиною мислення, поведінки та дії. Таке виховання зробить життя кожної людини й усього суспільства цілісним та рівноправним.

Саме таке завдання й має інтерактивний путівник для вчителя «Уроки доброчесності», який ви зараз тримаєте в руках чи читаєте з екрану. Він урахував погляди дітей, учителів, батьків, сучасну методичку, міжнародний та український досвіди, розроблений з огляду на вікові особливості дітей молодшого шкільного віку, надає практичні вправи та приклади. Проте варто врахувати, що ця книга дасть свій результат, якщо цінності та суспільна доброчесність, які вона доносить, будуть частиною цілої екосистеми, у якій виростає дитина: школа, дім та мікросередовище.

Щиро дякую колективу авторів, експертам, залученим учителям, партнерській організації — ГО «Смарт освіта» — за копітку роботу, а також Федеральному міністерству економічного співробітництва та розвитку Німеччини — за фінансову підтримку у виданні цих та інших матеріалів для вчителів, батьків та учнів, що відбувається в межах проекту „Навчання суспільної доброчесності в українській початковій освіті як довготривалий та ефективний інструмент подолати «побутову корупцію»".

Вірю, що вкладені спільні зусилля, енергія та віра в освіту про суспільну доброчесність змінять українську систему освіти на благо цілого суспільства та держави України.

Перекоаний, що молоді люди, які сьогодні стали першими учасниками програми з виховання суспільної доброчесності, через 20 років стануть підприємцями, політиками, суддями, освітянами та науковцями з незаплямованою честю і взірцем доброчесності.

**Богдан Андрощук,
доктор філософії,
керівник департаменту країн Східного партнерства, ChildFund
Deutschland e.V.**

ПЕРЕДМОВА

Від "Українського інституту розвитку освіти"

Шановні колеги!

Бути чесним — перед собою, перед тими, хто тебе оточують, перед усім суспільством — непросто. Практика повсякденності не завжди цьому сприяє. Але бути чесним означає ще й бути переконаним, упевненим, сміливим в обстоюванні життєвих принципів. Ба більше, готовим змінювати правила життя, якими би непорушними вони не здавалися. Одне з таких так званих «правил» — побутова корупція. Це вкрай небезпечне явище, але воно зовсім не є нездоланим. Якщо йдеться про суспільну свідомість, де доброчесність — це аксіома, то треба починати змалечку. Формувати таку свідомість, як кажуть, зі шкільної лави.

І реформа «Нова українська школа» (НУШ) якраз на це і спрямована. Випускник НУШ — це патріот з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний ухвалювати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини.

Й один із важливих елементів його профілю — соціальність. Тобто передбачається, що дитина розумітиме, чому важливо брати участь у громадському житті, та знатиме, як це робити, поважатиме закон, права людини. Власне, громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії та справедливості, визначені в законі «Про освіту» як одні з ключових. Вони знайшли відображення в обов'язкових результатах навчання учнів 3–4 класів, закріплених Державним стандартом початкової освіти. Йдеться серед іншого про вміння поводитися етично, демонструючи сумлінність, справедливість, чесність, відповідальність тощо; спілкуватися з урахуванням особливостей інших людей; пояснювати, чому потрібно діяти справедливо тощо.

Звісно, усі ці положення Стандарту мають втілюватися в навчальному процесі. Зокрема, через насичення інтерактивними методами роботи, спрямування на рефлексію, розвиток аналітичного мислення тощо. Важливо, щоби для цього вчитель був озброєний необхідними методичними та дидактичними матеріалами.

Усе це ми бачимо в Путівнику для вчителя «Уроки доброчесності». Поява цього путівника, а також Путівника для учня, загальних настанов щодо суспільної доброчесності — це подія. Особливо для Українського інституту розвитку освіти (УІРО), завдання якого — бути впроваджувальною агенцією для втілення концепції НУШ. Минулого року УІРО уклав меморандум про співпрацю з громадською організацією «Смарт освіта». У його межах ми домовилися про співпрацю для реалізації проєкту «Навчання суспільної доброчесності в українській початковій освіті як довготривалий та ефективний інструмент подолати «побутову корупцію». Ісьогодні ми бачимо, які цікаві та корисні матеріали для учнів 3–4 класів та рекомендації з'явилися в межах цього проєкту.

Я переконаний, що їх використання в навчальному процесі зміцнить рамки реформи НУШ. Адже йдеться про велику місію проєкту, спрямовану в майбутнє, — розбудову інших стосунків у суспільстві, коли ідея доброчесності закладається вже в молодшому шкільному віці.

Для нас також важливо, щоби сформувалася мережа вчителів-амбасадорів, які поширюватимуть матеріали серед колег, заохочуватимуть використовувати їх в інших школах. УІРО надаватиме в цьому всіляку підтримку, поширюючи напрацювання серед закладів загальної середньої, післядипломної педагогічної освіти та управлінців нашої галузі.

Вадим Карандій,
директор Українського інституту розвитку освіти

Як школа може змінювати взаємодію в суспільстві й робити його добродієм

Авторка: Вікторія Бриндза

Добродієм належить до тих рис, які не одразу видно. Вони не лежать на поверхні, а ховаються часом і від самого носія цих рис. Соціологи називають такі риси цінностями, глибинними переконаннями, що визначають поведінку та ставлення, впливають на щоденні рішення людини.

Не кожна людина може визначити, що нею керує в тій чи іншій ситуації, що впливає на її дії, як формуються її погляди. Для впливу на розвиток цих глибинних рис (у тому числі добродіємності), на відміну від розвитку поверхневих поведінкових рис (наприклад, пунктуальність, ввічливість, чуйність), потрібно розуміти ціннісний фон суспільства: що означає добродіємність, як вона взаємодіє з іншими цінностями, що її потенційно може стримувати й чому.

Ми можемо домовитися приходити вчасно, казати «дякую», «вибачте» і «прошу», можемо натренуватися проявляти співчуття й чуйність до інших, але для розвитку добродіємності таких методів недостатньо. Цінності є частиною нашої суті, нашого уявлення про нас у світі, про взаємодію з іншими, про добро і зло. З наймолодшого віку людина вчиться розпізнавати реакції інших на свої дії й події навколо — схвалення, засудження, переляк, огида, — формуючи в такий спосіб своє уявлення про те, що можна, а що — ні.

У нашій історії вже були приклади формування цінностей директивно й лінійно — комуністичний режим, нацизм. До певної міри це ефективно, але лише до певної, адже примус спричиняє спротив, а людина — це не механізм, який можна підкрутити, аби він працював так, як нам хочеться. Тож навчання добродіємності буде виходити далеко за межі контенту навчального курсу, виписаних правил та надрукованих підручників. Для впливу на цінності потрібно переглядати взаємодію між людьми, норми і традиції, глибинні уявлення, мрії і страхи.

На щастя, школа є однією з тих інституцій, які здатні впливати на розвиток цінностей. У цьому її великий потенціал і велика відповідальність. Саме в школі дитина зіштовхується з необхідністю взаємодіяти з багатьма різними людьми, дотримуватися правил, зважати на інших, планувати й бачити наслідки своїх дій не лише для себе, а і для оточення. Водночас, варто розуміти, що школа не відірвана від суспільства. Вчителі, батьки, адміністрація є також носіями певних цінностей, вони також у цьому суспільстві формуються й водночас його визначають.

Аби введення доброчесності в українських школах як цінності відбувалося успішно, а не лише декларативно, варто добре розуміти, яким є український ціннісний контекст, яке місце в ньому може посідати доброчесність, якими можуть бути потенційні бар'єри для її впровадження і практикування.

І перш ніж поглянути на культурний фон України, важливо також розуміти, що цінності мають свої пріоритети — немає хороших і поганих людей, у кожного з нас є певний набір цінностей, у якому залежно від певних обставин змінюються пріоритети. У випадку України, наприклад, безвідповідальність щодо інших може бути спричинена потребою людини в самозбереженні. Тож чи це погано? Відповідь тут далеко не лінійна й не однозначна.

Ціннісний фон України

Дослідження цінностей в Україні проводять уже не перший рік. І хоча розібратися в цій темі непросто, результати все ж пропонують достатньо знань для успішної контекстуалізації запровадження ліберально-демократичних цінностей у пострадянський, посттоталітарний український освітній і загалом громадський простір.

Світове дослідження цінностей та Європейське дослідження цінностей загалом погоджуються з тим, що ціннісний фон українського суспільства характеризується як виживання. Це означає, що в суспільстві домінують цінності, пов'язані з базовими потребами й пошуком безпеки*. Про це свідчать низькі показники довіри до уряду, високий рівень страху втратити роботу, низький рівень доходів, надання переваги матеріальним цінностям над постматеріальними — такими як свобода тощо.

Брак безпеки в широкому розумінні цього терміну є найбільшим викликом для доброчесності в Україні. Він проявляється в невпевненості українців у завтрашньому дні, браці передбачуваності і впевненості.

Це змушує людей бути дуже адаптивними, чіплятися за свої особисті джерела безпеки (мережі родичів і знайомих, посади, статуси), терпіти дрібну побутову несправедливість, погоджуватися на низькі стандарти життя та взаємодії, захищатися від інших, орієнтуватися на власний інтерес, а не на спільне благо, відчувати дискомфорт від необхідності самостійно ухвалювати рішення, вважати себе слабкими та безпорадними, боятися змін, орієнтуватися на розв'язання тактичних проблем, пов'язаних із соціальною безпекою, та уявляти, що персональні соціальні відносини — важливіші за дотримання формальних правил, а справедливість — це коли вигідно мені, а не коли враховано інтереси різних стейкхолдерів.

Так відбувається великою мірою тому, що глибоко в наших переконаннях ми вважаємо, що інший (ким би він не був) є чужим, ворожим і потенційним претендентом на ту невелику кількість благ, за якими й ми «полюємо». Навряд чи люди про це напряду говорять, однак діти зчитують такий порядок речей, коли бачать, як батьки винахідливо обходять чергу чи проскакують на червоне, бо поспішають, завантажують піратський контент, виставляють сміття на сходовий майданчик, дратуються щодо дій інших людей тощо.

---

*Дивіться “Чи ми приречені? Що потрібно знати про цінності українців та їх зміну” (Бриндза В, Савчинський Р., 2017), а також звіт за результатами Світового дослідження цінностей 2020 в Україні.

Це протиставлення «свій — чужий» ускладнює перехід до верховенства права ще й тому, що правила розглядаються як щось зовнішнє, за замовчуванням несправедливе, чуже, насаджене, невідгідне. Тривале перебування під пануванням ворожої, чужої держави в минулому спричинили те, що суспільство з недовірою та острахом ставиться до державних інституцій (до школи в тому числі) та правил, які вони запроваджують. І навіть після здобуття незалежності ставлення до власної держави схоже радше на ставлення підданого до свавільного володаря, ніж на ставлення співвласника до найнятого управлінця, Хоча саме так варто розглядати державу в демократичному розумінні.

Для освіти такі уявлення становлять великий виклик. Адже мало того, що в кожній взаємодії потрібно спершу долати громадську (батьківську недовіру), навколо ще і стільки прикладів, коли безвідповідальна, недоброчесна поведінка стає ефективнішим способом досягти безпеки й добробуту.

Якщо в демократичних країнах учителі можуть проілюструвати принципи представницькості робочим парламентом, верховенство права — справедливим судом, а доброчесність — відставкою посадовців, які вдалися до корупції, то в Україні ці інституції будуть ілюструвати радше протилежне — брак підзвітності, кумівство, опортунізм, успіх через знищення й обхід конкурентів.

Тим не менше, школа може й має ставати осередком формування інших цінностей, бути прикладом, пропонувати нові формати спілкування і взаємодії. Жодна інша інституція на це не спроможна. Проникнення ідей доброчесності в школу підсилить поодинокі зусилля окремих родин, громадських організацій та ініціатив. Якщо ж школа залишатиметься байдужою, кумівство й корупція залишатимуться частиною нашої культури.

Водночас, варто пам'ятати, що результат буде помітним не одразу, надто сильною є суспільна ціннісна інерція. Важливо радіти малим успіхам, мати багато терпіння й віри в людей.

Суспільна доброчесність. Як і коли навчати її в початковій школі

Автори: Олександр Елькін, Олег Марущенко, Якоб Фюрст

Внесок організації «ЕдКемп Україна» до проекту «Навчання суспільної доброчесності в українській початковій школі як довготривалий і ефективний інструмент для подолання «побутової корупції»

За допомогою цього документа хочемо ознайомити українських освітян і зацікавлену громадськість із поняттям доброчесності та методиками її викладання учнівству. Поговоримо про зв'язок між доброчесністю й людськими цінностями, переконаннями, нормами та потребами, а також про те, як діяти доброчесно, як навчати доброчесності за допомогою різних підходів і які в цій сфері вже є рекомендації й напрацювання.

Наприкінці документа коротко представлено українські особливості й основних гравців цього сектору в Україні. Інформація подана, щоби допомогти цільовій групі, яка працює в межах проекту «Навчання суспільної доброчесності в початковій школі як довготривалий і ефективний інструмент для подолання «побутової корупції», зі складанням планів занять і спеціалізованих уроків.

Що таке доброчесність?

Англійське слово «integrity» («доброчесність») походить від латинського «integer», що означає «цілий», «довершений». У нашому випадку це означає, що слова і вчинки є складниками одного цілого. Бути доброчесними — це бути послідовними: ми не лише говоримо, як правильно, а й діємо відповідно до переконань та етичних принципів, навіть коли ніхто не бачить. Отже, доброчесність — це також форма чесності, що українською чітко видно в самому цьому слові.

«[...] доброчесність означає чинити правильно, навіть коли ніхто не бачить».

із методичних рекомендацій ОЕСР «Навчання доброчесності»

Але як правильно?

Цінності, переконання, норми, потреби

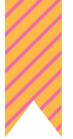
Ми, люди, зазвичай діємо відповідно до власних цінностей, переконань або норм. Ці (часто абстрактні) цінності, переконання й норми зі свого боку ґрунтуються на наших потребах — прямо або опосередковано. Потреби, спільні для більшості (якщо не всіх) людей на планеті, часто називають базовими або універсальними людськими потребами.

Щоби зрозуміти дії конкретної людини в конкретній ситуації, варто проаналізувати цінності й переконання цієї людини, норми, за якими вона намагається жити, і потреби, які прагне задовольнити.

— Чому ти з'їла цю канапку? — Бо була голодна.

— Чому ви протестуєте проти диктатора? — Бо віримо в демократію.

Центр антикорупційних досліджень U4 Anti-Corruption Research Centre дає такий список цінностей, важливих для сфери суспільної доброчесності (на основі більш ранніх праць Ротстайна й Сорака, які проаналізували кодекси поведінки в держслужбах 22 країн):

Ціннісні категорії	Ключові цінності
Об'єктивність	Об'єктивність, неупередженість, (політична) нейтральність, чесність, безсторонність
Відкритість	Об'єктивність, неупередженість, (політична) нейтральність, чесність, безсторонність
Доброчесність	Доброчесність, чесність, правдивість, честь, конфіденційність клієнтів, приватність, анонімність, розсудливість, легітимність, достойність, підзвітність (громадськості і / або уряду), етична поведінка, респектабельність, суспільні інтереси, суспільна довіра, повідомлення про порушення, охорона державних коштів і власності, дисципліна, сувора економія, особиста фінансова відповідальність
Законність	Законність, правомірність, верховенство права, повага до права, правильне застосування права, виконання правомірних розпоряджень
Вірність	Вірність, вірність уряду, вірність Конституції, вірність законам, вірність громадянам, вірність державі, вірність етичному кодексу, повага до влади, повага до громадян / держави, ієрархічна субординація, покора, патріотизм / націоналізм
Рівне ставлення	Рівне ставлення, повага до прав, рівність, рівноправність, справедливість, людська гідність, повага до інших, недискримінація, відсутність утисків, інклюзивність, представленість, розмаїття, меритократія
Надійність	Надійність, обов'язковість, відданість, старанність, відповідальність, посвяченість, стабільність
Служіння	Залученість, смиренність, ввічливість, дружнє ставлення до клієнтів, турбота, гнучкість, чуйність, самовідданість, співпереживання, готовність, скромність, креативність, зрозумілість, доступність, уважність, спроможність, лідерство, поклик, служіння, незалежність, незацікавленість, інноваційність, якість, швидкість, високі стандарти служіння
Професійність	Професійність, точність, компетентність, ефективність, продуктивність, освіченість, однорідність, пунктуальність, контроль за витратами, спеціалізація, досвід, результативність, експертиза, командна робота, особистий розвиток, належне використання ресурсів, дотримання процедур

Практики й теоретики, які працюють із потребоорієнтованим підходом, намагаються розкласти ці цінності на універсальні людські потреби. Вони сподіваються, що краще розумітимуть цінності, переконання та норми, якщо зіставлять їх із потребами, які знайомі кожній людині через особистий досвід.

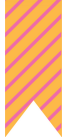
Серед установ, що дотримуються такого підходу, — Центр ненасильницької комунікації (Center for Nonviolent Communication, CNVC). Ось їхній (утім, неповний) перелік потреб:

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ	ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ (продовження)	ЧЕСНІСТЬ	СЕНС
<ul style="list-style-type: none"> • бачити й бути баченими • безпека • безпечність • близькість • взаємність • громада • довіра • емпатія • знати й бути знаними • інклюзія • інтимність • любов • підтримка • повага / самоповага • послідовність • поціновування • прийняття • приналежність • розуміти й бути зрозумілими 	<ul style="list-style-type: none"> • співпереживання • співпраця • спілкування • стабільність • теплота • товариство • турбота • уважність <p>ФІЗИЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ</p> <ul style="list-style-type: none"> • безпека • відпочинок / сон • вода • дах над головою • доторки • їжа • повітря • рух / вправи • сексуальне вираження 	<ul style="list-style-type: none"> • доброчесність • присутність • справжність <p>ГРА</p> <ul style="list-style-type: none"> • гумор • радість <p>МИР</p> <ul style="list-style-type: none"> • гармонія • краса • легкість • натхнення • порядок • спільність <p>АВТОНОМНІСТЬ</p> <ul style="list-style-type: none"> • вибір • воля • незалежність • простір • спонтанність 	<ul style="list-style-type: none"> • виклик • відкриття • дієвість • ефективність • залученість • значущість • зростання • компетентність • креативність • навчання • надія • оплакування • радість життя • розуміння • самовираження • свідомість • стимулювання • усвідомленість • участь • ціль • зрозумілість

Альтернативний список українською є в документі від Простору Гідності.

<https://cutt.ly/6zKFqmP>

Буває, що цінності й потреби накладаються, але однаково варто пам'ятати, що абстрактну цінність можна засвоїти докладніше, якщо пригледітися до потреб, які є в її основі. Перевага підходу через універсальні людські цінності полягає в тому, що здебільшого люди (якщо не всі) здатні інстинктивно застосувати їх до себе, тоді як абстрактна природа цінностей зазвичай потребує додаткових обговорень, щоб уникнути непорозумінь.

Вправа на відмінності між цінностями й потребами

Для цієї вправи оберіть одну з цінностей із таблиці вище:

- рівність;
- верховенство права;
- професійність.

Поверніться до списку потреб, поданих вище, і виберіть ті, які є в основі цих цінностей. Чи бачите ви відмінності між словами в таблиці потреб і тими, що описують цінності? Нашу відповідь можна знайти в кінці документа.

Деякі потреби й цінності суперечать одна одній. Моя потреба в автономності іноді може конфліктувати з потребою в безпеці, а цінність рівності — з цінністю свободи. У таких випадках потрібно розмістити цінності й потреби ієрархічно за важливістю або нагальністю. Подібні завдання стоять перед людством із вікопомних часів, і ми зможемо дати собі з ними раду лише за допомогою ретельного аналізу та креативного підходу.

Дії

Де починається доброчесність? Ось тут і зараз.

Коли ми розуміємо, як чинити правильно (на нашу думку), то наші дії починають відображати наш рівень доброчесності. Як ішлося вище, доброчесність — це наскільки послідовно ми діємо відповідно до того, що кажемо. Коли вчинки відображають слова — це доброчесна поведінка.

Коли я кажу, що вірю в демократію, але не дотримуюся демократичних стандартів на практиці, то моя поведінка не є добродесною. Коли я проголошую, що зараз задовольню свій голод тією самою канапкою, але не роблю цього, то моя поведінка не є добродесною.

Звучить просто, але досвід показує, що це не завжди так, особливо — коли різні цінності й потреби конфліктують між собою. У таких ситуаціях іще важливіше ухвалювати добрі рішення відповідно до ієрархії.

Класичний приклад:

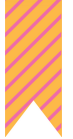
Чиновник / чиновниця з низькою оплатою праці й сім'єю. Ця особа видає офіційні дозволи на ту чи іншу діяльність — наприклад, будівництво чи водіння транспортних засобів, і люди, буває, несуть їй хабарі, щоби прискорити бюрократичний процес. Як бути цій людині: задовольняти потребу нагодувати сім'ю чи дотримуватися цінності верховенства права? Що важливіше? Що більш нагальне?

Вправа на ієрархії цінностей і потреб

Для вправи можна побавитися з різними ієрархіями цінностей і потреб, а також їхньою легітимізацією за допомогою таких прикладів. Спробуйте знайти аргументи, чому кожна з цінностей чи потреб у кожному прикладі може бути важливішою за решту. Якщо працюєте в парах чи групах, можете виконати вправу, опонуючи одне одному.

1. Одна голодна людина зриває яблуко з дерева, що належить іншій особі. Що важливіше — голод чи повага до власності іншого?

2. Один із романтичних партнерів хоче розповісти коханій людині про виснажливий день на роботі, але інший партнер / партнерка хоче подивитися давно очікувану останню серію серіалу. Що важливіше — емоційна підтримка чи перегляд прекрасного?

3. Одна політична партія хоче повної свободи під час обрання кандидатів у депутати, інша прагне впровадити обов'язкові квоти для соціально вразливих груп населення. Що важливіше — свобода вибору чи позитивна дискримінація?

4. Демонстранти хочуть пройтися транспортною артерією міста, а перевізники обстоюють її роботу для продовження руху. Що важливіше — право на зібрання чи безперебійна робота транспорту?

У навчанні доброчесності ми не просто формулюємо ці філософські питання у вигляді завдань, а і спільно з учнівством вибудовуємо систему, у межах якої їм буде легше виставляти пріоритети цінностей і потреб, коли ті суперечитимуть одна одній. Подібна розстановка пріоритетів є в основі всіх концепцій доброчесності.

Акцент у вихованні доброчесності робиться на так званій побутовій корупції: корупції, яка не зачіпає великих грошей, але на неї можна натрапити майже щодня в багатьох місцях. У системі освіти побутова корупція також може бути поширеною. Однак, дослідження Світового банку виявило докази, що побутова корупція зменшується, коли батьки стикаються з альтернативними системами цінностей через міграцію, навіть коли їм доступні необхідні кошти на хабарі. Тому ми віримо у важливість зосереджувати увагу на побутовій корупції в навчанні цінностей та доброчесності учнівства початкової та середньої шкіл.

Як навчати доброчесності

Основні міжнародні гравці сфери навчання доброчесності — Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) і неурядова організація Transparency International. Їхні матеріали — «Навчання доброчесності» (від ОЕСР) та інструментарій «Навчання доброчесності серед молоді» (від TI), а також загальне дослідження «Навчання цінностей суспільної доброчесності», проведене центром U4 Anti-Corruption Resource Centre, — лягли в основу навчального наповнення цього документа.

Спільний виклик

Для впровадження практик доброчесності в суспільне життя й навчання зроблено чимало. На міжнародному рівні доброчесність зафіксована в багатьох законах, рекомендаціях, вказівках і кодексах поведінки. Доброчесність у суспільному житті часто пов'язують із боротьбою проти корупції (як у нашому прикладі про чиновника / чиновницю, поданому вище).

ОЕСР дає таке визначення суспільної доброчесності:

«послідовне дотримання та відданість загальновизнаним етичним цінностям, принципам і нормам із метою обстоювання і виведення суспільних інтересів у пріоритет відносно приватних у суспільному житті» і виводить із цього визначення низку рекомендацій.

Transparency International розробила систему оцінювання рівня доброчесності суспільного життя в різних країнах. Їхня система National Integrity System, разом з антикорупційними організаціями й органами країни, аналізує інституційні стовпи кожної системи (як-от парламент, уряд, суди, поліцію, політичні партії тощо), а також офіційні структури в основі кожного стовпа і, власне, інституційні практики.

За останні роки поняття академічної доброчесності набуло популярності як протидія плагіату й метод поліпшення якості наукових досліджень.

Утім, дослідники доброчесності сходяться на тому, що для стійкого подолання нечесних практик, які розходяться з заявленими цінностями, потрібні не лише усвідомленість серед державних інституцій і чітке дотримання закону, а і зміни в культурі.

Для прикладу, науковці з центру U4 Манро й Кирія діагностують «потребу в загальносуспільній мобілізації — щоби громадяни не лише «запитували» з влади за порушення доброчесності, а й розуміли та дотримувалися власних зобов'язань щодо неї».

Сфери, які можна долучити

Коли є мета розширити політику доброчесності від звичайної юридичної боротьби проти нечесності чи корупції до проникнення цінностей і норм у все суспільство, то без освіти, природно, не обійтися. Чимало гравців цього сектору (зокрема ОЕСР) закликають залучити освіту як пріоритетний канал для просування цінностей доброчесності. Навчання доброчесності може відштовхуватися від попередніх ініціатив у найрізноманітніших дотичних сферах.

Один із прикладів — навчання громадянської позиції, у межах якого учнівство ознайомлюють із громадянськими позиціями й ролями та обов'язками громадян. Морально-політичне виховання розповідає учнівству про моралі й цінності суспільства. Педагогіка миру передає знання про розв'язання конфліктів і узгодження несумісних інтересів. Освіта про права людини зосереджена на вибудовуванні універсальної культури прав людини й верховенства права. Ще вужча антикорупційна освіта дає учнівству розуміння, що таке корупційні практики і як їх подолати. Курси з академічної доброчесності натомість розповідають про техніки, які варто застосовувати в академічному письмі, і навчають учнівство дотримуватися наукових стандартів.

Чи є освіта без доброчесності освітою?

Для визначення академічної доброчесності U4 цитує ЮНЕСКО й показує, наскільки природно переплітаються поняття освіти й доброчесності.

«ЮНЕСКО закликає включати навчання цінностей і етики до навчальних програм, оскільки такі цінності як об'єктивність, раціональність, практичність, чесність і точність є фундаментальними для науки й наукових досліджень».

Із документа центру U4 «Навчання цінностей суспільної доброчесності»

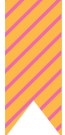
Отже, можемо сказати, що освіта — це не лише важливий канал для доброчесності. Освіта без доброчесності взагалі не є освітою.

Навчальні результати й показники

ОЕСР рекомендує розробити конкретні навчальні результати, пов'язані з навичками критичного мислення і вже наявними навчальними результатами в системі освіти країни. Ці результати потрібно оцінювати за конкретними показниками і впроваджувати, залучаючи стейкхолдерів та використовуючи пілотні механізми.

Ось навчальні результати вищого й нижчих рівнів, рекомендовані ОЕСР:

- Учні стає на ціннісну позицію суспільної доброчесності, захищає її й діє з огляду на неї, незалежно від повідомлень і привабливості інших варіантів.
- Учні спроможне пояснити цінності суспільної доброчесності — власні, інших людей і суспільства загалом, а також — як вони проявляються на практиці.
- Учні спроможне розпізнавати цінності суспільної доброчесності, які пропагують вищість суспільного блага над приватною вигодою.
- Учні спроможне описати установи і процеси, створені задля захисту суспільного блага.
- Учні спроможне складати і впроваджувати процеси, які відповідають і їхній власній, і громадській ціннісній позиції щодо суспільної доброчесності.

-
- Учнівство спроможне захищати цінності суспільної доброчесності з використанням інтелектуальних навичок.
  - Учнівство спроможне з власної ціннісної позиції оцінити ризики виникнення корупції та вчинити дії для її подолання.
  - Учнівство спроможне дати визначення корупції й порівняти її з неморальною або незаконною поведінкою.
  - Учнівство спроможне порівняти й визначити основні механізми корупції.
  - Учнівство спроможне описати й оцінити наслідки корупції для країни загалом.
  - Учнівство спроможне визначити потенційні ознаки корупції.
  - Учнівство спроможне описати шляхи й запропонувати стратегії для подолання корупції.
  - Учнівство спроможне визначати, кому (яким людям і / або організаціям) можна повідомляти про випадки корупції.
  - Учнівство спроможне пояснити ціль і функції політики доброчесності.

ОЕСР відкрито закликає національні програми з навчання доброчесності збирати дані й долучатися до складання доказової бази про те, чи мають ці заходи вплив. Методичні вказівки ОЕСР для вчительства містять ідеї, як інтегрувати навчання доброчесності в шкільні уроки.

Дидактика навчання доброчесності й моделі впровадження

Наразі бракує даних про те, чи може й наскільки система освіти бути використана «для ефективного формування норм і цінностей суспільної доброчесності». Утім, центр U4 Anti-Corruption Resource Centre уже дослідив низку ініціатив у всьому світі і зробив висновки про найкращі практики для навчання доброчесності. Центр наголошує, що «інтерактивні та практичні вправи і використання кейсів та реальних історій можуть бути перспективними» й що краще обирати педагогічний підхід, націлений на зміну поглядів (трансформаційний), аніж просто передавати інформацію учнівству.

*«У школі освітяни мусять забезпечити таке середовище, яке буде відкритим і заохочуватиме учнівство вільно висловлюватися. Як то кажуть, цінностей навчають не словами, а прикладом, тобто **навчальне середовище** — настільки ж важливе, якщо не важливіше, як і зміст уроків. Атмосфера відкритості допомагає формувати в учнівства очікувані норми поведінки демократичного суспільства, а це зі свого боку заохочує дітей засвоювати ці цінності і практикувати майбутні громадянські вчинки».*

із документа центру U4 «Навчання цінностей суспільної доброчесності»

[виділення «ЕдКемп Україна»]

«Навчання суспільної доброчесності залучає молодь до постійного діалогу й вивчення власних ролей і обов'язків як громадян. За якісного впровадження таке навчання спроможне допомогти учнівству виховати в собі довічні цінності доброчесності й засвоїти навички і знання, які допомагатимуть у дотриманні та впровадженні цих цінностей».

із документа центру U4 «Навчання цінностей суспільної доброчесності»

[виділення «ЕдКемп Україна»]

Щоб утілити ці рекомендації, потрібно залучити чимало освітян до впровадження навчання суспільної доброчесності. Трансформаційний або конструктивістський підхід в освіті має тут велику перевагу, оскільки дає учнівству можливість самотужки аналізувати інформацію і придумувати рішення до запропонованих завдань. Отже, діти пропустять усе це крізь себе й засвоять нові знання більш упевнено і ґрунтовно (вони дійдуть до втіленого розуміння через низку «моментів еврики» або інсайтів). Це означає, що освітяни мусять ретельно скеровувати навчальний процес, щоби не відкотитися до моделі передавання інформації (коли вони просто наказують учнівству, як «правильно» думати й діяти), але й щоби не проґавити небажані навчальні результати. Учителю мусить узяти собі за ціль підтримувати живі діалог і процес аналізу серед учнівства (через ускладнення поставлених проблем і множення думок), аж доки всі присутні в класі (разом із педагогами) погодяться, що знайдене рішення — хороше.

Діалог нижче окреслює типову ситуацію на уроці, присвяченому доброчесності. З цього прикладу можна почерпнути ідеї, як реагувати вчителю.

Приклад діалогу й аналізу на принципах активної участі та «переварювання» інформації

Учитель/-ка: Ми щойно обговорили, що людські вчинки ґрунтуються на потребах. Але буває так, що різні потреби суперечать одна одній. Розгляньмо реальний приклад. Класична ситуація: держслужбовець чи держслужбовиця з низькою оплатою праці й сім'єю, яку треба прогодувати. Ця особа відповідальна за видавання ліцензій на зведення нових будинків, і люди іноді намагаються дати їй хабар, щоби прискорити бюрократичний процес. Як бути цій людині: задовольняти потребу прогодувати сім'ю чи цінувати верховенство права? Що важливіше? Що більш нагальне?

Учень / учениця: Звісно, потреби сім'ї. Адже це найважливіші люди в житті цієї особи, тому вона повинна насамперед думати про них. Та й у такій ситуації виграють усі: адже сім'я того, хто просить дозвіл на будівництво, теж має потребу — у новому домі. Тож усі отримують те, чого хочуть.

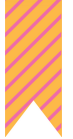
Учитель/-ка: (хвалить учня / ученицю за старання) Це правда. Сім'я чиновника чи чиновниці отримає більше грошей, а сім'я прохача дозволу — свій дім. (ускладнює проблему) Але чи це всі потреби, які задіяні в цій ситуації?

Учень / учениця: Можливо, цим сім'ям також потрібен одяг чи іграшки чи...

Учитель/-ка: Ні, я радше про потреби тих, про кого не згадується. Про інших людей за межами цих двох сімей. Адже дозволи на будівництво впроваджені не просто так, а щоби землю під будинки роздавали чесно і прозоро.

Учень / учениця: Яке мені діло до чесного роздавання землі? У цій країні треба боротися за те, чого хочеш. Якщо доведеться дати комусь хабара, що тут такого? Усі так роблять! Навіть якщо я не зроблю, то інші це зроблять. А я залишуся без дому.

Учитель/-ка: (переводить розмову з конкретного прикладу на ширший і складніший рівень) Цей приклад не стосується тебе чи конкретної країни. Це дуже загальне питання про те, яку потребу вважати важливішою і яку цінність цінувати більше в цій ситуації. З одного боку, у нас є потреби двох сімей в отриманні доходу і зведенні будинку, а з іншого — потреби всіх інших сімей у цій країні в тому, щоби жити в чесному суспільстві з рівними умовами. Ба більше (ускладнює проблему), — дозволи на будівництво видають ще й тому, щоби ніхто не зводив будинки на небезпечних ділянках чи на шкоду доквіллю. То що важливіше?

Учень / учениця: Я однаково вважаю, що чиновник має взяти гроші. Не можна довіряти державі, верховенству права і всякому такому. Воно ж не працює, ми це щодня бачимо. Мусимо самі потурбуватися про себе, навіть якщо це передбачає заносити і брати хабарі.

Учитель/-ка: (переводить розмову з конкретного прикладу на ширший і складніший рівень) Подумаймо ширше: чи вважатимете ви такий світ ідеальним? Де рівність і чесність не мають значення, а ті, хто беруть силою, швидкістю чи грошима просто отримують те, чого хочуть?

Учень / учениця: Таке життя.

Учитель/-ка: Можливо. Але чи це ідеальна ситуація? Якою була би ідеальна ситуація? (запрошує інших учнів і учениць долучитися до обговорення, чим множить погляди на проблему) А решта як вважають?

У подібному діалозі учень / учениця вільно висловлює й обговорює свої думки. Педагог же просто намагається розширити кількість думок і надати більше інформації, щоби показати, що проблема — надто складна для швидкого ухвалення рішення. Запрошення інших до обговорення теж розширює погляди на цю проблему. Часто буває, що учнівство знаходить бажані відповіді у відкритому діалозі одне з одним, без участі вчительства. Якщо ні, то педагог завжди може ввічливо перервати розмову й повернутися до неї на наступному уроці. Такі перерви дають можливість усім, включно з освітянами, обдумати і проаналізувати питання глибше.

Підсумуймо: найкращі рекомендовані вправи для навчання доброчесності:

- інтерактивні;
- поєднують теорію і практику;
- використовують приклади й кейси;
- створюють демократичну атмосферу, яка сприяє активній участі учнівства в обговореннях.

Розгляньмо таку вправу як іще один приклад.

Хто винен?

Початкова /
середня школи

15 хвилин

Навчальна ціль:

учнівство спроможне визначати джерела корупції.

Матеріали для уроку:

великий аркуш цупкого паперу і фломастери / маркери, якщо таблицю скопіювали на аркуш.

Попередня підготовка:

Розуміння значення слів «хабарництво» й «корупція».

Схема уроку:

- Скопіюйте таблицю, подану нижче, на великий аркуш або дошку.
- Скажіть: «Дуже легко звинувачувати інших у корупції, але часто ми самі частково винні в тому, що бодай не сказали нічого, коли бачили, як інші це роблять».
- Скажіть: «Чоловік на ім'я Едмунд Бурке якось сказав: «Щоби зло перемогло, достатньо лише, аби хороші люди нічого не робили».
- Запитайте: «Як гадаєте, що означає цей вислів?».
- Дайте учнівству можливість обговорити це в групах, тоді попросіть озвучити відповіді на весь клас.
- Запитайте: «Як гадаєте, чому «хороші люди нічого не роблять?».
- Дайте учнівству можливість відповісти.
- Запитайте: «Чи може провина за корупцію повністю бути на уряді чи, можливо, відповідальність за неї — на ширшому колі осіб?».
- Скажіть: «У групах подивіться на цю таблицю й позначте, скільки відповідальності на кожній групі за корупцію в нашій країні. Зверніть увагу, що деякі люди можуть належати до кількох груп. Для прикладу, чиновник, який має власний бізнес».
- Заслухайте відповіді і проясніть те, що незрозуміло.

	Люди або організації	Найбільш відповідальні	Частково відповідальні	Не відповідальні
1.	Лідери уряду і країни			
2.	Багаті люди			
3.	Політики			
4.	Релігійні лідери			
5.	Бізнесмени			
6.	Жертви корупції			
7.	Наші батьки			
8.	Мої друзі			
9.	Я			

Зауваги:

Відповіді учнівства можуть різнитися.

Утім, варто звернути увагу, що ті, хто безпосередньо не залучені до корупції, бодай частково відповідають, якщо не протистоять корупційним практикам і не намагаються привести тих, хто їх спричиняє, до відповідальності. Якщо люди, які винні в корупції, відчують, що навряд чи проти них вийде велика кількість людей, то й далі порушуватимуть закони і правила.

Вони й далі відчуватимуть, що вищі за закон. Корупція майже завжди потребує таємності.

Обов'язково підштовхніть учнівство до докладного обговорення причин, чому «хороші люди не роблять нічого».

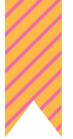
Можливі причини:

- проблема їх наразі не стосується;
- вони почуваються безсилими;
- їм погрожували насиллям;
- їм байдуже;
- вони не знають;
- вони не розуміють.

Можете також проговорити з учнями й ученицями можливі варіанти розв'язання цих проблем: для прикладу, якщо вони не знають — сказати їм!

На думку ОЕСР, подібні справи можна проводити в межах наявних шкільних програм — або через окремий предмет на цю тему, або через зміну програми й додавання нових матеріалів до наявних предметів, або через використання нових матеріалів для досягнення раніше поставлених навчальних результатів.

Інший варіант — додаткові тренінги, проваджені національними або місцевими антикорупційними органами, складені відповідно до конкретних потреб школи.

І третя опція, на думку ОЕСР, — розроблення позакласних програм. Усі ці підходи мають юридичні й логістичні переваги та недоліки.

Приклади успішних практик у початковій школі

Як ішлося вище, навчання доброчесності можна впроваджувати в межах наявної шкільної програми, за допомогою навчальних модулів, розроблених національними або місцевими антикорупційними органами, або на додаткових (позакласних) заняттях.

Для успішного впровадження цих практик важливо, щоб учительство мало навички модерувати відкриті діалоги серед учнівства і створювати демократичну атмосферу, про яку йшлося вище. «Успішні навчальні програми надають учительству й персоналу потрібну підтримку та можливість розвивати їхні професійні навички у відповідних сферах».

Є свідчення, що позашкільні навчальні програми, під час яких учнівство на практиці застосовує нові знання у своїх громадах, можуть бути корисними для такого навчання. У цьому підрозділі поговоримо про кілька рекомендованих методів.

«Пан Свиня й супермен Вільям» (Макао)

Національна антикорупційна комісія створила спеціальний дитячий майданчик «Рай доброчесності». За допомогою мультимедійних інструментів, лялькових вистав, історій, рольових ігор, обговорень та інтерактивних (комп'ютерних) ігор юні відвідувачі й відвідувачки ознайомлюються з темами, пов'язаними з доброчесністю: чесністю, сміливістю, обстоювати справедливість і правильну поведінку. Учні приходять сюди класами початкових шкіл і проходять активності майданчика малими групами.

Герої-антикорупціонери в школі (Італія)

До школи запрошують «героїв-антикорупціонерів» на кількогадинні семінари. Кожен семінар починається з презентацій від спікерів і

спікерок. Зазвичай їх шість, із різних зрізів суспільства, переважно місцевого: судді, представники держустанов, журналісти, підприємці, спортсмени і члени Transparency International Italy. Усі вони — «побутові герої», тобто ті, хто щодня борються за те, щоби дотримуватися кодексу етичної поведінки. Їх обирають за їхні професіоналізм, доброчесність і етичні цінності. Для прикладу, серед спікерок була підприємниця, яка успішно керує виробництвом, що належить її родині вже 400 років, без корупційних інструментів. Часто запрошують журналістів, адже вони розповідають учнівству, як читати новини між рядків. Усі спікери і спікерки виступають безплатно.

Етика в школі (США)

Проект триває вісім місяців у форматі навчальної імітації комісії або рольових ігор. Для розгляду питань, які цікавлять і турбують підлітків, а також ширших соціальних проблем використовують різні кейси. Деякі сесії відбуваються у форматі лекцій. Коли доходить до кейсів, учнівство у випадковий спосіб обирають до навчальної імітаційної комісії з питань етики, а також на ролі відповідача, адвоката і прокурора. Решті учнівства теж можна долучатися після того, як на розгляд комісії з питань етики буде представлено дилему й комісія ухвалить рішення. Під час наступних сесій учнівство міняється ролями, щоби якомога більше хлопців і дівчат могли взяти участь в «офіційних» слуханнях. Але навіть ті, хто не отримують ролей, активно беруть участь у процесі; зазвичай учнівство дуже емоційно поводить ся й на слуханнях, і під час обговорення результатів.

Магазини доброчесності (Бангладеш)

Кілька шкіл у Бангладеші відкрили так звані «магазини доброчесності» (satata). У них немає касирів, а учнівство складає гроші за взятий товар у скриньку. Мета цієї ініціативи, створеної національною Антикорупційною комісією і UNDP, — допомогти учнівству засвоїти і практикувати принцип доброчесності з раннього віку.

Учнівські інспекції (Литва)

Литовське учнівство співпрацює з місцевими неурядовими організаціями (НУО) і муніципальною владою, щоби застосовувати антикорупційні знання на практиці. В одному місті місцевий антикорупційний діяч ознайомив учнівство зі сферами із високим ризиком корупції в місцевій владі і з планами подолання цих ризиків. Учнівство проінспектувало робочі відомості працівників адміністрації так, як це роблять держчиновники, на предмет відхилень і потенційних зон зловживання державними засобами, як-от урядовими авто чи талонами на пальне.

Генеральний ревізор приїжджає до школи (Венесуела)

Іще один інноваційний підхід до залучення учнівства придумали у Венесуелі. У межах проєкту «Генеральний ревізор приїжджає до школи» учнівство віком від 9 до 14 років голосуванням обирає з-поміж себе «генерального ревізора». Обраний учень чи учениця обіймає цю посаду рік, приймає присягу, збирає команду й раз на два місяці пише звіт щодо школи: зокрема, про такі сфери як ресурси, управління бібліотекою і їдальнею, ремонти, правила, розклад занять. На базі цих звітів наприкінці року ревізор складає фінальний документ зі скаргами й рекомендаціями. Звіти передають уряду за підтримки Офісу сприяння громадянам на розгляд чиновників.

Антикорупційний інструментарій програми «Підтримка організацій-лідерів у протидії корупції в Україні «Взаємодія» (SACCI)» (Україна)

Інструментарій «Взаємодія» використовує гейміфікований (ігровий) підхід. Для свіжого погляду на тему використано низку інструментів та ігор. Їх можна завантажити за посиланнями вище й використовувати самостійно як учительству, так і батьківству. Антикорупційні амбасадори (учителі й учительки) їздять Україною й навчають цих підходів своїх колег. «Світлофор» допомагає учасникам і учасницям зрозуміти, що є корупцією, а що — ні.

Навчання доброчесності в початковій школі

Тим, хто навчають доброчесності в початковій школі, компанія з попередження плагиату Turnitin рекомендує почати використовувати лексику на позначення доброчесних практик якомога раніше.

«Чесність», «відповідальність» і «цінності» природно закріпляться у свідомості учнівства, якщо ними часто послуговуватися. Можна закріпити їх, створивши «словесну стіну» на одній зі стін класу.

Довіра, чесність і повага — це цінності, яких можна навчати власним прикладом, особливо учнівство молодшого шкільного віку. «Якщо ставитися до них у класі з довірою й чесністю, вони теж ставитимуться до інших (і до праці інших!) із добротою й повагою».

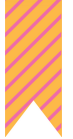
На методі навчання власним прикладом наголошує також благодійна фундація Bright Horizons: використання конкретних, слів із вузьким значенням у спілкуванні з учнівством молодшого шкільного віку — дуже важливе.

Окрім того, «мислення зростання» може допомогти учнівству прийняти свої перші академічні промахи: «Учні й учениці без мислення зростання можуть відчувати, що вони не здатні змінити свої погані оцінки й що «халявити» — єдиний вихід».

Українська специфіка

Українська шкільна освіта, як і країна загалом, останню чверть століття переживала глибокі трансформаційні процеси (зокрема, на змістовному та організаційному рівнях), що передусім пов'язані з інноваційною переорієнтацією школи, демократичними та гуманістичними векторами цих перетворень, намаганням подолати розрив між потребами здобувачів освіти та наявними освітніми практиками.

Як результат деякої хиткості трансформаційних процесів і недостатньої швидкості та сталості розвитку шкільної освіти, страждає насамперед її якість: за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018, лише 46,4 % українських 15-річних учнів / учениць продемонстрували високий рівень опанування

читацькою грамотністю, 37,9 % — математичною і 43,6 % — природничо-науковою, що дало змогу Україні обійняти скромну 39 позицію серед 80 країн-учасниць дослідження.

Натомість, цінності й підходи Нової української школи, що впроваджуються в Україні з 2017 року в пілотних школах та з 2018-го — повсюдно й системно, демонструють довгоочікувані суттєві зрушення: згідно з даними першого етапу моніторингу впровадження цієї освітньої реформи, учнівство НУШ показує кращі результати в наскрізних уміннях. Зокрема, учні та учениці пілотних шкіл мають на 10 % кращий результат за такими уміннями як співпраця, ухвалення рішень, розв'язання проблемних завдань, обґрунтування власної позиції, ініціативність, творчість.

Серед найбільш позитивних змін, що були ініційовані Новою українською школою, вчительство та адміністрації шкіл назвали педагогіку партнерства, дитиноцентризм, сучасне освітнє середовище, демократичне управління закладом. Каталізатором, що пришвидшить усі ці та деякі інші перетворення шкільної освіти, здатна стати Освіта Добročесності, яка стимулюватиме перебудову системи взаємин між стейкхолдерами шкільної освіти на користь добročесності й партнерства, а отже — сприятиме новій її результативності та якості.

Дослідження «Навчати і навчатися» продемонструвало значну «зону зростання» для таких інновацій та їхню очевидну затребуваність. Так, виявлено, що наявна система взаємин між стейкхолдерами шкільної освіти сприяє недобročесним та непартнерським практикам, а саме: 42 % всіх відкритих уроків у школах, вірогідно, є «постановочними»; далеко не завжди найкращі педагоги закладу отримують найбільше визнання (про те, що в них у школах усе «почесному», зізналися лише 23,9 % опитаних); 40,1 % педагогів, які взяли участь у дослідженні, упродовж року не отримали жодної (інституційної) підтримки щодо свого професійного розвитку, а третина опитаних ніколи не отримували якісний зворотний зв'язок про своє викладання від учнівства.

Українські гравці у сфері навчання доброчесності

Ці організації в Україні долучаються до навчання доброчесності й дотичних сфер, з ними можна порадитися на цю тему.

Amnesty International Ukraine — українське крило одного з найпотужніших рухів за права людини у світі:

<https://www.amnesty.org.ua/take-action/>

«Демократична школа» — програма у сфері освіти демократичного громадянства від Європейського центру імені Вергеланда:

<https://www.schools-for-democracy.org/>

Ініціатива Harry Ukraine розробила гейміфікований (ігровий) підхід до навчання цінностей:

<https://www.facebook.com/values.ua/>

Українська Гельсінська спілка з прав людини й Норвезький Гельсінський комітет проводять таку освітню програму про права людини:

<https://edu.helsinki.org.ua/>

Уроки і плани дій на теми демократії і прав людини з проекту «Живемо в демократії» Цюріхського педагогічного університету (PH Zurich):

<https://www.living-democracy.com.ua/>

Учительство, яке працює з підручником «Громадянська освіта для 10-го класу», може отримати підтримку на сайті CitizenInUA:

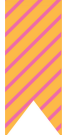
<https://www.citizen.in.ua/index.php>

Сайт НУШ і організація «Смарт Освіта» пропонують серед іншого ресурси з педагогіки партнерства:

<http://nus.org.ua>

Проект сприяння академічній доброчесності в Україні:

<https://saiup.org.ua/>

«Школа без корупції», розробка «ЕдКемп Україна» і програми «Взаємодія», пропонує інструментарій і тренінги з подолання корупції:

<https://www.edcamp.org.ua/schoolwithoutcorruption>

Програма соціально-емоційного й етичного навчання (СЕЕН), розроблена Університетом Еморі, США, і впроваджувана в Україні організацією «ЕдКемп Україна» в партнерстві з GIZ Civil Peace Service, також містить вправи для розвитку доброчесності в межах програми, орієнтованої на світську етику:

<http://seelearning.emory.edu>

Джерела:

Сайт про академічну доброчесність:

<https://www.academicintegrity.org/>

Онлайн-журнал *Bright Horizons*:

<https://www.brighthorizons.com/family-resources/teaching-integrity-raising-children-with-character>

Центр ненасильницької комунікації (2005), перелік цінностей:

<https://www.cnvc.org/training/resource/needs-inventory>

***Dignity Space*, список карток почуттів і потреб:**

<https://dignityspace.org/pub/files/90c5036891bdc674.pdf>

Моніторинг НУШ. Результати та рекомендації: перший етап, 2019–2020 рр.:

https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/08/NUSH_monitorynh_7.08_2.pdf

Навчати й навчатися: як і куди зростати українському вчительству. Результати дослідження сфери підвищення кваліфікації й сертифікації в рамках спільної ініціативи руху EdCamp Ukraine і Міністерства освіти й науки України / О. Елькін, О. Марущенко, О. Масалітіна, І. Міньковська. — Х.: Вид-во «Дім реклами», 2019. — 120 с.

Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 / кол.авт.: М. Мазорчук (осн. автор), Т. Вакуленко, В. Терещенко, Г. Бичко, К. Шумова, С. Раков, В. Горох та ін.; Український центр оцінювання якості освіти. Київ: УЦОЯО, 2019.

ОЕСР (2018). Навчання суспільної доброчесності: антикорупційні практики, цінності і верховенство права:

<https://www.oecd.org/gov/ethics/integrity-education.htm>

Сайт ОЕСР, рекомендації щодо суспільної доброчесності:

<http://www.oecd.org/gov/ethics/recommendation-public-integrity/>

«Взаємодія» і «ЕдКемп Україна», «Школа без корупції»:

<http://edcamp.org.ua/schoolwithoutcorruption>

Transparency International (2004). Навчання молоді суспільної доброчесності, приклади 11 країн, цитовано як ТІ:

https://images.transparencycdn.org/images/2004_Toolkit_TeachingIntegrityYouth_EN.pdf

Сайт Transparency International:

<https://www.transparency.org/en/national-integrity-system-assessments>

Онлайн-журнал Turnitin:

<https://www.turnitin.com/blog/3-ways-academic-integrity-can-start-in-primary-school>

U4 Anti-Corruption Resource Centre, Chr. Michelsen Institute (2020):

«Навчання цінностей суспільної доброчесності. Що працює, що ні»;

U4 Issue 2020:8; цитовано як U4:

<https://www.u4.no/publications/values-education-for-public-integrity>

Словник термінів:

Корупція (від латинського слова *corrumpere* — псувати) — використання посадовою особою своїх владних повноважень і довірених йому прав для особистої вигоди, що суперечить установленим законам і правилам.

Корупція є як у державному, так і приватному секторах. Суб'єктами корупції можуть бути фізичні особи, компанії або організації — наприклад, політичні партії. Ними також можуть бути засоби масової комунікації або громадські діячі.

Корупція — це зловживання владою в державній установі чи приватній організації.

Вигоду — грошову або іншу перевагу — отримують обидві сторони корупційного діяння.

ТОП-корупція зазвичай має місце на найвищих щаблях державної влади та на найвищих рівнях в ієрархії приватного бізнесу. Її суб'єктами є особи, які встановлюють правила, розробляють політику та ухвалюють адміністративні рішення. У ній часто задіяні значні суми грошей. ТОП-корупцію часто називають політичною корупцією, що підкреслює негативний вплив грошей у політичних процесах, кампаніях і політичних партіях.

Побутова або адміністративна корупція — це повсякденна корупція дрібного масштабу, яка є на перетині діяльності державних установ і громадян. Побутова корупція, як правило, проявляється у формі хабарництва, пов'язаного з дотриманням чинних законів, правил і норм: наприклад, коли державні службовці видають документи, тільки отримавши оплату, що перевищує офіційно встановлену ціну послуги.

Приклади побутової корупції:

- платежі в лікарнях або університетах, коли люди «дякують» лікарям чи професорам, що часто вважають «винагородою за їхню важку працю». Цей різновид корупції часто виправдовують бажанням компенсувати малу заробітну плату;
- засоби уникнення відповідальності, коли громадяни самі порушили закон і їх переслідують правоохоронні органи та суди. Наприклад, пропонування поліціянту / поліціянці грошей замість сплати штрафу за порушення правил дорожнього руху або підкуп судді в обмін на сприятливий результат розгляду судової справи;
- засоби для подолання «бюрократизму» або пришвидшення якоїсь процедури, бо це дає змогу заощадити час і успішно вирішити питання;
- засоби отримання неправомірної вигоди під час здійснення підприємницької діяльності. Надаючи послуги, підприємці хочуть отримати гарантований доступ до державних ресурсів, оминаючи конкурсні процедури. Якщо підприємці використовують гроші та / або свої зв'язки з посадовою особою для отримання переваги над іншими організаціями, це вважають корупцією. Наприклад, підкуп чиновників, щоби виграти тендер на виконання проекту або отримати звільнення від оподаткування.

Хабар — гроші або інші матеріально цінні речі, що передаються посадовій особі для її стимулювання діяти в інтересах особи, яка передає їх, або в інтересах третіх осіб.

Наша відповідь до вправи на відмінності між цінностями й потребами:

Рівність, верховенство права і професійність мають дві важливі спільні риси. Перша — вони залежать від людських рішень: яку концепцію рівності застосовувати? Хто має бути рівний із ким? Які установи гарантують верховенство права і як організована їхня робота? Хто вирішує, що таке професійність, і як карати за непрофесійні дії? Щоби впровадити ці цінності в життя, потрібно постійно й багато обговорювати та погоджувати. Друга — коли ми називаємо їх цінностями, то вимагаємо їх дотримуватися не лише від себе, а й від інших.

Якщо ж поглянути на потреби, які є в основі (можливо, ви вибрали поцінування, громаду, взаємність, повагу, безпеку, стабільність чи довіру), то помітимо, що їх не потрібно додатково пояснювати. Здебільшого, для людей ці слова мають однакове значення, і ми інтуїтивно розуміємо, що ми в них вкладаємо, адже знаємо це з власного досвіду. А ще ці потреби не є вимогою до інших — вони лише відображають те, що фундаментально важливо для нас як людей і що ми вважаємо важливим для інших, адже інші — теж люди.

Вікові особливості дітей, які потрібно враховувати для навчання

Авторка: Світлана Ройз

«Виховання дітей — це процес формування совісті».

Рав Еліягу Еліезер Деслер (єврейський філософ 20 століття)

Цінності визначають наші цілі і способи їх досягнення.

Перш ніж дитина виробить свою систему цінностей, вона входить у контакт із цінностями дорослих — батьків, опікунів, вихователів, учителів.

Не вміючи оцінити наслідки своїх дій, вона пробує різні моделі поведінки, перевіряючи, який результат призведе до найкращих для неї наслідків. І той досвід, який призвів до більшого задоволення — безпеки, радості, вигоди, — закріплюється. Тому нам важливо помічати й давати зворотний зв'язок кожному непродуктивному досвіду, показуючи, як можна досягти того ж, але коректно. Дитина віддзеркалює досвід дорослих. Її поведінка — дзеркало сімейної системи й суспільства, у якому вона живе.

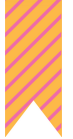
У кожного з нас (дорослих, маленьких, людей усіх національностей і народів) є потреби. Коли вони задоволені, ми відчуваємо комфорт і позитивні емоції. Якщо не задоволені — негативні. Одне з наших завдань — навчити дитину розпізнавати свої потреби, емоції й заявляти про них безпосередньо. Інакше дитина навчиться задовольняти потреби обхідним шляхом.

Корупція — це спосіб досягнення мети обхідним шляхом.

Заявляти про свої потреби можна, якщо нам безпечно. Тому всі навчальні програми починаються з побудови безпечного простору.

У кожному віці є свої найбільш продуктивні формати навчання.

Дитині до підліткового віку важливо наслідувати авторитет, ідентифікуватися з героєм (гри, коміксу), долучатися емоційно, мати можливість самій креативно зобразити — відобразити досвід, закріпити досвід у дії.

Складні теми, які для дітей звучать абстрактно, важливо звести до максимально конкретних, зрозумілих для них дій і понять. І допомогти, на підставі їхнього досвіду, дійти висновків.

Інформація, яка директивно вкладається, не проходить перевірку критичним осмисленням, подається в готовому вигляді, у контакті з якою немає свого власного пошукового досвіду, власних прожитих емоцій, рефлексії — не стає Своєю. Своїм досвідом, органічно прийнятим і використовуваним.

Тому проекти, ігри, спільна робота завжди дають більше результату (і спричиняють менше опору), ніж декларативні правила: будь — не будь, роби — не роби, погано — добре.

Цінності визначають наші майбутні цілі і способи їх реалізації.

Перш ніж говорити про способи, важливо допомогти дитині сформувати цінності. Вивчаючи, досліджуючи, співпереживаючи, граючи, створюючи — дитина отримує новий досвід, який стане частиною її життя. Саме це варто враховувати, розробляючи навчальні матеріали.

Ще раз підкреслимо:

Дитині марно говорити: «Так не роби, так не правильно». Важливо закріплювати той варіант дій, який буде спиратися на цінності. Так дитина на власному досвіді (не на рівні розмов) зможе відчутти — це призводить до того, що я почуваюся добре (краще, правильно).

Доброчесність — це система спостережень, знань, розуміння, відчуттів, власних висновків і досвіду. Ми допомагаємо у формуванні цього досвіду.

Історія та «еволюція» доброчесності

Мораль і моральні вчинки — результат еволюції для того, аби люди жили разом та співпрацювали.

Коріння моралі насамперед — у її біологічній доцільності. Професор Дік Свааб (Dick Swaab) пише: «Моральні норми (...) виникли в результаті еволюції тварин, що проживають групами, у т.ч. людини. Релігії лише перейняли їх. Ці правила покликані сприяти співпраці та взаємній підтримці всередині групи. Вони виконують функцію соціального контракту, який накладає багато обмежень на членів групи».

Мораль та соціальна поведінка розвивалися в процесі еволюції, щоби допомогти нашим пращурам виживати, надавати допомогу одне одному: люди адаптувалися й розвивалися завдяки вмінню співпрацювати.

Мораль — це набір дій, які спрямовуються цінностями, що робить нашу поведінку соціально прийнятною. Вона спонукає співпрацю в групі та допомогу членам групи, відданість.

Доброчесність — здатність дотримуватися моральних принципів. Це усвідомлений вибір поведінки, яка вважається морально правильною. Тобто такою, яка має на меті процвітання та розвиток спільноти, а також турботу про кожного її члена.

Тобто доброчесність — це дотримання правил (які мають на меті зробити життя спільноти безпечним), розуміння та дотримання моральних принципів, а також дії на благо спільноти (а не лише задля власної вигоди).

Дослідники з Гарварду створили тест моральності — його результати (досліджувалися сотні тисяч людей із різних країн) підтвердили універсальність моральності.

Ми хочемо жити в суспільстві, де всім було би безпечно й усі дотримувалися би правил, домовленостей, дбали про себе й одне одного, дотримувалися правил моралі.

Але нам важливо пам'ятати: те, що в дорослому віці перетвориться на дотримання принципів, на вчинки, які спрямовуються цінностями, — формується в дуже ранньому віці. І в кожній із вікових груп формується свій «контур» дотримання цінностей і формування добродесної поведінки; контур, який відповідає рівню сприйняття та можливостям усвідомлення й дій дитини.

Умовно можна виділити такі рівні формування добродесності:

- фізичний (молодший вік) — ставлення до себе і світу формуються зі ставлення до тіла і всього, що стосується тілесності;
- особистісний (від 2,5 до 3 років) — ставлення до себе і світу формується з відчуття значущості, можливості впливати на щонебудь, відповідати очікуванням, дотримуватися правил;
- міжособистісний (4+ років) — формування емпатії, дотримання простих правил, засвоєння навичок саморегуляції;
- соціальний (7+ років) — відчуття себе частиною соціальної групи, дотримання правил групи, бажання й потреба бути в колективі та жити за його законами;
- універсальний (18+ років, рівень загальнолюдських цінностей) — проростає те, що було закладено на попередніх рівнях.

У цьому матеріалі ми будемо досліджувати формування та освоєння всіх цих контурів.

Нейробіологічні основи «добродесної поведінки»

Ми знаємо, що процес еволюції — це процес еволюції нервової системи й визрівання головного мозку. А людство взагалі — «продукт» біології / генетики й виховання.

Добродесна поведінка, можливість її дотримання пов'язані з «дозріванням мозку» дитини.

Нейробіологічні основи «моральної поведінки»:

1. Емпатія — без можливості поставити себе на місце іншого, без співчуття, уважності до потреб і почуттів інших складно уявити добродісну поведінку.

Ми можемо побачити ознаки «моральності» в дітей зовсім раннього віку, коли вони щиро шкодують близьких і прагнуть допомогти.

Завдяки роботі дзеркальної системи мозку, ми сприймаємо емоції інших людей, буквально «можемо поставити себе на місце» іншої людини. Дзеркальна система забезпечує нам наслідування й навчання. Ця система — основа співпереживання, емпатії.

Дзеркальні нейрони виявили в префронтальній корі (ПФК) — передньому відділі мозку; у задній частині тім'яної частки; передній частині скроневої частки; в острівці Рейлі.

Емпатія — це те, що закладено в людську природу, і те, що ми можемо розвивати в наших дітей.

Тому в навчальних матеріалах варто давати практики, у яких діти в безпечній формі вчать співпереживати, відчувати себе частиною групи, відстежувати свої емоційні реакції.

2. Аналіз. Контроль. Вибір. Гальмування недоречної поведінки

Частини мозку, пов'язані з контролем небажаної поведінки, активізуються пізніше за всі інші. І мієлінізація (покриття нервових волокон мієліном) саме в цих частинах відбувається останньою. Контроль — усвідомлення, уміння прогнозувати результати своїх дій — пов'язані з роботою таких частин:

Префронтальна кора — передня частина лобових часток. Її функції дають змогу людині розвиватися й діяти в межах моральної системи цінностей, враховувати потреби інших людей, вона бере участь у функціях гальмування небажаної поведінки й егоїстичних імпульсів. ПФК важлива для відчуття контролю й «дотримання чесності».

Важливі частини префронтальної кори:

- **Дорсолатеральна префронтальна кора (ДЛПК)** — відповідає за увагу й короткострокову пам'ять, вищу розумову діяльність;
- **Орбітофронтальна кора (ОФК)** — тісно пов'язана з частиною мозку, яка керує емоціями (наприклад, тими, що генерує мигдалина);

ОФК і нейрони інших частин мозку, відповідаючи за соціальну взаємодію, утворюють так званий соціальний мозок.

Жаль через неправильні рішення (з урахуванням власного минулого досвіду «неприйнятної поведінки») спонукає дотримуватися «моралі» та доброчесності.

- **Вентромедіальна префронтальна кора (ВМПК)** — дає емоційну оцінку сенсорній інформації, що надходить у мозок, особливо тій, що має «соціальне» забарвлення.

ВМПК також регулює емоційні реакції організму;

- **Передня поясна кора (ППК)** — дає нам змогу звертати на щось увагу. Коли ми усвідомлено вибираємо, на чому сконцентруватися, ППК працює активніше, ніж коли ми перебуваємо в «пасивному режимі».

Завдяки зрілості ПФК, ми підтримуємо доброчесну поведінку, уважні до почуттів інших, можемо контролювати свої наміри, зважувати ризики, планувати, гальмувати реакції, які призводять до негативних наслідків.

Дитина народжується з «укомплектованим мозком». Але саме ці частини мозку — префронтальна кора (ПФК) — дозрівають останніми, до 22 років.

Тому в навчальних матеріалах варто пропонувати практики, у яких діти можуть аналізувати, критично осмислювати, припускати результати дій, моделювати ситуації.

Вентральний Стріатум (смугасте тіло) — допомагає регулювати увагу й емоції.

ВС відіграє важливу роль у відчутті задоволення (нагороди). Коли похвала, відчуття перемоги або вдала соціальна взаємодія приносять нам відчуття задоволення, вентральний стріатум стає активнішим. Переважно, це пояснюється підвищенням у мозку рівня хімічної речовини під назвою дофамін, яка пов'язана з відчуттям задоволеності.

Система підкріплення змушує нас відчувати себе добре, коли ми вчинили правильно, і змушує уникати дій, після яких ми відчуваємося погано.

Тож, виховуючи дітей, нам важливо фіксувати увагу на тому, що приводить їх до «почування себе добре», і давати зворотний зв'язок про те, що приносить негативні наслідки.

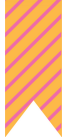
Тому в навчальних матеріалах варто дати практики та ідеї, у яких дитина могла би фіксувати увагу на тому, що приводить її до відчуття комфорту, радості. Практики, які б емоційно вмикали й «закріплювали» бажану поведінку.

Мигдалеподібне тіло — частина лімбічної системи мозку, пов'язана з переживанням емоцій, зокрема і страху, провини.

Мигдалеподібне тіло також бере участь в оцінюванні соціального значення виразів обличчя й відповідному реагуванні на них.

Тому в навчальних матеріалах варто давати рефлексивні практики й ті, у яких дитина вчилася б усвідомлювати й відстежувати свої емоції.

Гіпокамп — частина лімбічної системи мозку. Він пов'язаний із процесами пам'яті. Саме в гіпокампі відбувається нейрогенез (створення нових нейронів). Завдяки цьому ми можемо змінюватися, створювати новий досвід.

Тому в навчальних матеріалах варто давати багато конкретних практик, які стають **НОВИМ ДОСВІДОМ** дитини.

Робота нашого мозку пов'язана з біохімічними процесами, регулюється роботою нейромедіаторів. Чим більше стимульовані рецептори окситоцину й вазопресину в ділянках, які визначають нашу соціальну поведінку, тим більш ми спокійні й упевнені в собі, тим більше ми довіряємо собі й іншим та тим більше дбаємо про моральну та добродієсну поведінку.

Це пов'язано з формуванням прихильності, досвіду близькості й довіри в ранньому віці. Чим більше дитина в ранньому віці отримувала досвіду підтримки, близькості, надійності, впевненості, чим більше вона спостерігала за «дотриманням моральності» — тим більш упевнену, емпатичну й «моральну» поведінку вона може демонструвати. Тим вища її мотивація.

Пошкодження ПФК призводять до розладів морального почуття й поведінки, які ми спостерігаємо в психопатів.

Важливо пам'ятати: ми навчаємося нового, вмикаємо когнітивний контроль, запам'ятовуємо нове, цікавимося чимось і співпрацюємо лише тоді, коли нам безпечно. Лише тоді можуть формуватися стосунки прив'язаності в класі, у новій групі.

Типові моральні емоції — наприклад, почуття провини, співпереживання й емпатія, сором, гордість, презирство, відраза, подяка і глибока повага, обурення і гнів — залежать від взаємодії вищезазначених відділів головного мозку.

Усі уроки мають починатися з обговорення правил, зі створення безпечного простору, містити обов'язковий блок нової інформації, практик, які би давали можливість емоційно включитися. І в кожному уроці має бути можливість побачити наочний результат — створити свій проект.

Етапи розвитку мозку дитини

Мозок дитини «визріває» від низу — до верху, справа — наліво, від потилиці — до лобових часток.

Спочатку формуються всі сенсорні системи, зір, моторні функції, відчуття емоцій і останніми — здатність аналізувати, контролювати й управляти емоціями.

Першими розвиваються сенсорні зони, необхідні, наприклад, для зору або слуху; потім починають діяти зони мовних навичок і когнітивних (пізнавальних) функцій.

З перших же годин життя здорова дитина намагається формувати взаємини, підтримувати контакт — дитина здатна розрізняти обличчя людей і встановлювати зв'язки.

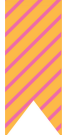
Імплицитна (несвідома) пам'ять дає змогу впізнавати тих, хто забезпечують безпеку, — маму і членів сім'ї, фіксує всю емоційно забарвлену інформацію, моделі поведінки, негативні й позитивні тригери. Це те, що стане «шаблоном», за яким діти будуть будувати взаємини в більш старшому віці. Те, що стане першим емоційним досвідом.

До 3 років закладаються здібності до навчання, соціальної взаємодії й емоційного реагування.

Загальні риси дитини:

2–7 років:

- Дитина може проявляти егоцентризм. У цей час у дітей тільки формується ставлення до самих себе, розуміння й розрізнення своїх почуттів. Тільки після цього діти будуть готові до розуміння почуттів інших.
- Префронтальна кора через свою незрілість НЕ гальмує агресивні імпульси. Коли діти засмучуються, вони можуть бути схильними до агресивної поведінки, пручатися за примусу й контролю, проявляючи агресію.

-
- Через недостатні зв'язки і зрілість префронтальної кори та передньої поясної звивини дитина може фіксуватися тільки на одній думці, на одному завданні в одиницю часу.
  - Їй складно даються ситуації вибору. Вона не може враховувати інший погляд.
  - Дитина не може витримати двох сильних емоцій, контролювати імпульси. Вона чутлива, але недостатньо емпатична, наслідуючи дорослих. Кожен раз, коли дорослий дає їм підтримку, проявляє емпатію, пояснює, що відбувається, супроводжує в емоціях, показує, як можна впоратися із ситуацією, — це стає досвідом, який дитина буде використовувати у своєму житті.

До 4-х років:

Практично повністю розвиваються частини, що відповідають за основні почуття й загальну моторику. Ділянки, що відповідають за відчуття (наприклад, тактильні), розвинені практично повністю.

Орієнтовно 6 років:

Частини префронтальної кори, відповідальні за абстрактне мислення, емоційну зрілість і вміння мислити раціонально, ще не розвинулися. Брак їхньої зрілості — одна з причин, чому маленьким дітям складно сприймати велику кількість інформації і чому в них трапляються істерики, коли їм пропонують надто великий вибір.

7+ років:

Розвивається вольова сфера. Важливо стає досліджувати й підпорядковуватися правилам. Вони забезпечують безпеку. У молодшому шкільному віці дитина категорична. Наприклад, багато дітей у віці 7–8 років можуть відчувати провину лише за саму думку про бажання зробити комусь неприємно.

До цього віку діти вчаться, наслідуючи дорослих. Кожен раз, коли дорослий дає їм підтримку, проявляє емпатію, пояснює, що відбувається, супроводжує в емоціях, показує, як можна впоратися з ситуацією, - це стає досвідом, який дитина буде використовувати у своєму житті.

10+ років:

Лобова частка починає більш повно і швидко взаємодіяти з іншими частинами мозку. Це час, коли дитина усвідомлено ухвалює рішення, може проявляти альтруїзм, емпатію, підпорядкувати свої імпульси правилам, не просто відчувати, а й аргументувати, чому вчиняє саме так, а не інакше. Вона може передбачити результати своїх дій та виборів.

Це той самий вік — коли в дитини вже є свій «життєвий досвід», дитина цілком може аналізувати свої вчинки і припускати результати своїх дій, розпізнавати й регулювати емоції та імпульси. Це продуктивний час, аби критично осмислювати досвід, формувати новий. Це час, коли дитина може впоратися з напругою і фрустрацією.

Проекти цього віку можуть бути націлені на формування цінностей, можливо, конфронтацію з досвідом системи, з якою дитина пов'язана (наприклад, батьківською).

13+ років:

З'являється розсудливість — префронтальна кора дозріває однією з останніх серед частин головного мозку. Поки вона не розвинулася, дітям не вистачає здатності адекватно оцінювати ризики й будувати довгострокові плани.

Лімбічна система (мигдалеподібне тіло) дає можливість глибоко переживати емоції. Але ця здатність не стримується префронтальною корою, яка відстає в розвитку. Тому підліткам часто так важко стримувати свої емоції і вони схильні до ризикованої поведінки.

Але в цьому віці дуже швидко розвиваються тім'яні доли, інтелект — й аналітичні здібності дитини зростають. Саме в цей час навчання відбувається дуже швидко.

Це вік суперечливих процесів. Дитині важливі проекти, у яких він / вона може відчувати себе частиною групи, відчувати свій внесок у загальну справу. Але підлітковий вік — вік конфлікту егоїстичних прагнень і цінностей спільноти. І проекти, пов'язані з цінностями, —

дуже важливі, але дорослим складніше потрапити у фокус авторитетності і знайти правильну для підлітків тональність спілкування.

До підліткового віку нам важливо формувати модель етичної, добродесної поведінки.

У цьому віці дитині важливо пропонувати активності, пов'язані з ігровою діяльністю, аналізом, вправи на розвиток здорової критичності, творчі завдання.

Як діти вчатьсЯ

1. Дитині важливо відчувати себе частиною групи, спільноти. Діти готові діяти, беручи до уваги спільне благо, — їм важливо пропонувати приклади таких дій.

2. Діти навчаються завдяки власному «практичному» досвіду — і для них важливо моделювати ситуації, у яких вони могли би робити вибір і бачити його наслідки (можна пропонувати ігрові або реальні ситуації, у яких є наочні наслідки вибору).

3. Дітям важливо відчувати, що вони можуть вплинути на ситуацію, зробити свій внесок — тему служіння, патріотизму можуть зрозуміти й підтримати діти різного віку. Якщо з малюками ця тема звучить як «це моє, я цим пишаюсь, я до цього належу», то з дітьми 10-ти років це вже — «я можу робити свій внесок, я теж можу бути частиною історії та впливати конкретними діями».

4. Дітям важливо дотримуватися правил (і аналізувати, до чого призводить їх порушення) — це дає відчуття безпеки.

5. Якщо до 5–6 років дитині було складно «витримувати навантаження» вибором між тим, що веде до перемоги й радості, і можливими почуттями інших, її моральні дії більше продиктовані страхом покарання й небажанням відчувати негативні емоції, то в 9–

10 років вона витримує амбівалентні почуття й може пожертвувати своєю «перемогою», бажанням перемогти в будь-який спосіб на користь доброчесності.

Етапи розвитку дитини поруч із дорослими:

У своєму розвитку поруч із дорослими дитина проходить етапи:

- **Ідентифікація з батьками.**

Дитина не розрізняє кордони між собою й татом / мамою, буквально «вбирає» спосіб дій і реакцій батьків. Вона росте, вбираючи всю батьківську буттєвість.

- **Наслідування батьків.**

Дитина відчуває себе окремою істотою. Він / вона вже сказав/-ла або готується оголосити про своє «Я». Міцнішає самоідентифікація. Дитина розвивається, наслідуючи батьків, віддзеркалюючи їхні дії й манеру поведінки, реакцій.

- **Моделювання.**

Дитина оцінює результати й наслідки своїх вчинків, грає в рольові ігри, бачить різні моделі поведінки людей, опановує ролі, зокрема і статево-рольові, усвідомлює й дотримується правил.

Важливо пам'ятати: на всіх етапах розвитку зовнішнє стає внутрішнім. Дитині в будь-якому віці треба бачити приклади реальних героїв поруч, героїв книжок, фільмів, мультфільмів.

У своїй поведінці спочатку дитина прагне:

1. Уникнути покарання (до 4-х років);
2. Вчиться розраховувати наслідки своїх дій (до 8-ми років): до 8-ми років дитина формує досвід, після 8-ми — уже «користується» ним;
3. Вчиться вчиняти, згідно з принципами.

Передумови для розвитку «доброчесної поведінки»

Прості, на перший погляд, дії створюють відчуття кордонів, передбачуваності, безпеки. Вони буквально «заспокоюють» тривожність мигдалеподібного тіла і збільшують активність ПФК, дають відчуття контролю над ситуацією, можливість аналізувати — як мої дії впливають на результат. Усе це — внесок у формування системи аналізу й контролю.

Дії дорослих у будь-якому віці, що сприяють розвитку цінностей і доброчесної поведінки:

- батьківські моделі (моделі поведінки дорослих) і чіткі зрозумілі правила;
- режим дня;
- рутинні повторювані дії — створюють відчуття безпеки й передбачуваності;
- пояснення, чому є правила і які наслідки їх порушень;
- пояснення своїх дій.

Емоційна сфера пов'язана з роботою лімбічної системи мозку. Називаючи емоції, допомагаючи дитині керувати ними, ми робимо внесок у її здатність регулювати свою емоційну сферу, контролювати свої реакції, оцінювати наслідки своїх вчинків, враховувати стан і почуття інших людей.

Розвиваємо емоційні компетентності (навички резилентності) через такі дії:

- пояснювати мотиви своїх вчинків;
- позначати позитивні дії;
- коректно позначати неправильне;
- позначати й не демонструвати погану поведінку;

Ефективніше — винагороджувати за гарну поведінку, ніж карати за погану. Це застосування системи підкріплення.

- надавати можливість зіткнутися з результатом своїх дій;
- на розвиток відповідальності, контролю, аналізу наслідків своєї поведінки впливає і право вибирати — картку, одяг, їжу, тему для обговорення тощо;

-
- читати книжки й переглядати мультфільми з розмірковуванням про героїв;
  - спонукати дитину вигадувати історії.

Доброчесність — це модель, яку насамперед пропонує сім'я:

- Через повагу: до дитини, її потреб, її особистості; одне до одного. В авторитарних системах (сім'ї, школи) дитина не має можливості відчувати свою авторитетність і не зможе зробити вибір на користь доброчесності.

- Тим — що дитину не використовують у маніпуляціях дорослих.

Дитина, яка живе в системі подвійних повідомлень, не розрізняє, що може стати досвідом доброчесності.

Дитині важливо бачити, що правила — однакові для всіх; що кожна людина в сімейній системі має право на помилку, проте відповідає за порушення домовленостей; що кожна людина заслуговує на повагу, увагу й турботу.

Як «просто» навчати доброчесності:

У приблизно 9–10 років можна привчати дитину писати есеї, аналізувати день. Ми можемо запропонувати дитині проаналізувати свій день, наприклад, за «методом 5 пальців». Перша буква назви пальця відповідає стану, а, загинаючи пальці, здійснюючи фізичний вплив, ми «присвоюємо» собі досвід.

Загинаючи:

- Великий палець, потрібно ставити собі запитання: «Який ВНЕСОК я зробив для більшої бадьорості?» (фізичне тіло, вправа, харчування, вода);
- Вказівний — «Що я сьогодні дізнався нового, який мій внесок у ВИВЧЕННЯ?»
- Середній палець — «Яким сьогодні був мій емоційний СТАН?»;
- Безіменний палець — «Які були сьогодні мої стосунки, БЛИЗЬКІСТЬ з іншими?»;
- Мізинець — МРІЇ, «Про що я сьогодні мріяв, що я зробив для втілення своєї мрії?».

Неочевидні дії для розвитку «доброчесної поведінки» в різному віці:

- Малювання в розмальовках (розфарбування — це запропоновані «зовнішні кордони»), у яких дитина не виходить за контури розмальовки, говорить про те, що «відчуває», координує дії око-рука, контролює процес.
- Ігри дітей дошкільного віку (приблизно 3 роки) — «егоцентричні», дитина переважно грає за своїми правилами. У будь-який момент може сказати: «Стоп-гра», якщо дія розвивається не так, як вона припускала. АЛЕ: ігри за правилами, запропоновані за віком дитини, допомагають формувати правила й відчуті кордони. Привчають дотримуватися встановлених правил.
- У приблизно 4 роки з'являється «егоїстична мова», коли дитина в грі «говорить сама із собою», озвучує різні ролі, грає іграшками, оживлюючи їх, створює погляд зверху — на події та дії, визначаючи вчинки і їхні наслідки. Такі ігри — зачатки рефлексії і формування «метапозиції».
- В іграх дітей зміщуються завдання — копіювання дій дорослих на стосунки героїв. Це час рольових ігор, коли дитина опановує соціальну поведінку, спостерігає і вчиться емпатії. Пропонувати рольові ігри, грати театральні етюди на запропоновані теми, ставити театральні постановки — одні з важливих неочевидних дій і внесок у розвиток дітей будь-якого віку.
- У приблизно 6–7 років у мовленні з'являються слова «тому що», «якщо — то». Ці конструкції говорять про розвиток логічного й аналітичного мислення. Тоді важливі логічні завдання, спортивні ігри, пов'язані з попаданням у ціль, із взаємодією, контролем. Розвиваються критичність, важливі навички розрізнення й усвідомлення емоцій.
- У приблизно 8 років дитина цілком усвідомлює причини й наслідки своїх вчинків, але не завжди може проконтролювати імпульси. Проте поведінка дитини стає все більш соціальною. Дитині в цьому віці важливо дотримуватися правил, з нею важливо складати правила і стежити за їх дотриманням. Важливі конструктори з інструкціями, дії за планом, походи, малювання карт.

-
- У приблизно 10 років із дитиною можна моделювати ситуації, вона здатна до рефлексії, контролю, аналізу. Важливі розвиток рефлексивної мови (написання есеїв), групові обговорення, спільні проєкти, можливе залучення у волонтерські проєкти для розвитку моральності й цінностей. Для дитини важливі середовище, авторитетна підтримка дорослого, який був би носієм і провідником цінностей. Дорослого, з яким можна було би спочатку ідентифікуватися, потім — наслідувати його в діях і якостях, потім — поруч із ним визрівати в можливості досліджувати й дотримуватися моральних принципів та добродесної поведінки. У цьому віці дитина розуміє, що таке підкуп, корупція, добродесність та недобродесність.

Важливо пам'ятати:

Будь-який досвід буде інтегрований у життя, стане «моїм» — якщо:

1. Я сам шукаю відповідь, сам щось роблю, а не споживаю готову інформацію;
2. Ми задіємо всі канали сприйняття;
3. З цим досвідом пов'язана емоція;
4. Цей досвід стає «проєктом» — я відчуваю конкретний результат.

Для того, щоби будь-який досвід був «засвоєний», нам важливо пустити в дію всі канали сприйняття. Наприклад, досліджуючи цінності, називаємо їх, запитуємо, яке відчуття спричиняє саме слово.

Приклади:

- Як вам здається, що це слово означає, які синоніми можуть бути?
- Яка асоціація у вас народжується? Яка картинка постає перед очима? Намалюйте. А яку метафору ви б обрали для всього класу?
- Чи є приклад із мультфільму або книжки? Чи є герой, який її уособлює? А є антигерой, який її не дотримується?
- Що може статися у світі без цієї цінності? Яким би був світ без неї?
- Поспостерігайте (домашнє завдання) — чи бачите ви прояв цієї цінності у своєму житті?

Правила обговорення і взаємодії:

- Будь-які роздуми на складні теми можна вести, тільки коли дитині й учителеві безпечно, коли озвучені загальні правила. (Немає поганих і хороших ідей — ми всі маємо право голосу і право на свої роздуми та ідеї.)
- Є правило СТОП — коли в розмові переходять на особистості, порушують правила комунікації, дають оцінне судження.
- Подібну роботу продуктивніше проводити, коли всі сидять у колі або працюють у малих групах.
- Можна ввести правило діалогу: коли хтось хоче сказати — ставить пенал вертикально на стіл (щоби вчилися слухати, не перебиваючи).
- Важливо створити загальний ритуал для цього проєкту — він створює атмосферу, відчуття належності до «таємного товариства», відчуття єдиної групи (наприклад, секретне рукостискання, або під час карантину — підморгування чи доторк ліктями).
- Важливо, щоби роль учителя була роллю модератора. Він «вкидає м'яч», перемикає «канали» — основна активність у дітей.
- Важливо створювати єдиний ціннісний простір «школа — сім'я», і буде ідеально — якщо батьки знатимуть, яка тема зараз досліджується. Можливо, на початку теми формувати листи до батьківства.
- Після роботи важливо створити «загальний ціннісний проєкт»; (волонтерство, висадка рослин, листи бабусям і дідусям у будинок для людей похилого віку, тьюторство над малюками, маленька постановка, вистава та ін.).

Зверніть увагу:

Одне з найважливіших завдань дитини — бути в безпеці й у контакті. Ми можемо спостерігати за тим, як дитина встановлює контакт з іншими дітьми. Одна дитина може безпосередньо встановлювати комунікації — вітатися, запрошувати до взаємодії, пропонувати гру. Друга дитина — вторгається в простір іншої, діє агресивно, повертаючи до себе увагу. Третя — «підкуповує», приносячи на майданчик, у школу іграшки, їжу, гроші.

Завдання дорослих — створити передумови для доброчесної поведінки:

1. навчити встановлювати пряму комунікацію — створити ігровий досвід, у якому би діти навчалися знайомитися;
2. дитина, впевнена в тому, що на її потребу відгукнуться, що вона гідна уваги, — буде встановлювати «прямі» стосунки, без підкупу й застосування сили;
3. важливо з дітьми міркувати про те, що таке дружба, як поводяться друзі і яка поведінка не є ознакою дружби;
4. важливо спостерігати за тим, наскільки дитина вміє відмовляти, говорити «ні».

Можна пропонувати ігри, у яких би дитина відмовлялася робити те, що неправильно. Із відчуття безпеки, взаємозалежності, свого місця в групі, своєї цінності, поваги до своїх та чужих почуттів та потреб, розуміння наслідків своїх дій та вчинків виростає доброчесність — поведінка, що базується на цінностях.

Методичні рекомендації

Авторки: Інна Большакова, Ольга Мірошникова
Світлана Олексюк

Навчально-методичний комплект для вивчення курсу «Уроки доброчесності» розроблено в межах проекту «Навчання суспільної доброчесності в українській початковій освіті як довготривалий та ефективний інструмент для подолання “побутової корупції”». Комплект складається з «Методичних рекомендацій», «Путівника для учня», «Путівника для вчителя».

Усі матеріали розміщено у відкритому доступі на сторінці сайту НУШ «Навчання доброчесності» <https://nus.org.ua/tags/411/>

Методичні рекомендації містять три розділи: у першому ми розглянемо загальні питання щодо організації уроків цього курсу; у другому — розповімо про зміст і структуру «Путівника для учня», а також про особливості його використання в навчальному процесі; у третьому — проаналізуємо очікувані результати навчання, а також інші матеріали, запропоновані в «Путівнику для вчителя».

Яка мета впровадження курсу “Уроки доброчесності”?

Навчальний курс «Уроки доброчесності» спрямований на ознайомлення учнів / учениць 3–4-х класів з такими важливими морально-етичними поняттями, як: доброчесність, людяність, гідність, турбота, рівність, чесність, служіння тощо.

Вивчаючи їх на уроках, діти опанують прийоми критичного аналізу ситуації з позиції доброчесності, вправлятимуться в усвідомленому виборі доброчесної поведінки, набудуть емоційного досвіду, важливого для вибору доброчесної поведінки поза межами класу.

Чи відповідає зміст курсу «Уроки доброчесності» Державному стандарту початкової освіти та Типовим освітнім програмам для 3–4-х класів?

Зміст курсу відповідає Державному стандарту початкової освіти й Типовим освітнім програмам для 3-4-х класів Нової української школи, у яких ключовими є зокрема формування ціннісних орієнтирів молодших школярів під час вивчення різних освітніх галузей та розвиток критичного мислення, емоційного інтелекту та навичок співпраці й комунікації.

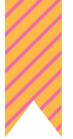
Теми курсу узгоджено з певними очікуваними результатами навчання, визначеними в Типових освітніх програмах із соціальної і здоров'язбережувальної, мовно-літературної, технологічної, громадянської та історичної, мистецької освітніх галузей. Це дає вчителю змогу використовувати пропоновані матеріали для організації уроків із навчальних предметів названих освітніх галузей. Також навчальний курс містить низку завдань для поглиблення уявлення дітей про «побутову корупцію» та формування в них навички вибору доброчесної поведінки.

У якому класі проводять Уроки доброчесності?

Учитель на власний розсуд може проводити заплановані уроки у 3-му або 4-му класах, працюючи з «Путівником для учнів». Якщо вчитель розпочав навчання в 3-му класі, то в 4-му, продовжуючи формувати навички доброчесної поведінки, самостійно планує уроки, користуючись розробленими в курсі додатковими матеріалами й завданнями, які не було розглянуто в 3-му класі, а також самостійно дібраними матеріалами, розміщеними за покликанням <https://nus.org.ua/tags/411/>

Як інтегрувати матеріали курсу в навчальну діяльність?

Матеріали курсу можна використати для організації низки уроків у межах навчальних предметів з інваріантного і варіативного складників. Типового навчального плану. Учитель інтегрує ці матеріали в інші навчальні предмети («Українська мова», «Читання»), інтегровані курси («Українська мова та читання», «Я досліджую світ»,

«Мистецтво») або курси за вибором, проводячи низку уроків у визначеній авторами курсу послідовності, або використовуючи окремі завдання з відповідних тем на різних уроках.

Які особливості планування Уроків доброчесності?

Учитель може використати матеріали курсу відповідно до наявного календарного планування з різних навчальних дисциплін. Наприклад, у межах інтегрованого курсу «Я досліджую світ» учитель планує по одному чи два уроки щотижня чи щомісяця протягом одного семестру чи всього навчального року. Бажано проводити заняття систематично, не порушувати логіки курсу.

Використовуючи матеріали курсу під час окремих уроків з інших навчальних дисциплін, учитель вносить зміни не в загальне календарне планування, а в планування цих уроків, не порушуючи послідовності викладу тем курсу. Радимо обирати для цього найважливіші для розгляду теми чи завдання або поступово використовувати всі завдання впродовж тижня. Важливо створювати календарне планування з курсу з урахуванням особливостей вивчення навчальних дисциплін у кожному класі та рівня обізнаності дітей із цих питань. Матеріали курсу доцільно також використати для організації позаурочної діяльності учнів на розсуд учителя. Під час дистанційного навчання варто зосередитися на вивченні ключових понять в онлайн-режимі: обговоренні, перегляді відеоматеріалів та організації зворотного зв'язку, виготовленні поробок за відеоінструкціями, записаними вчителем, та організації за підсумками такої роботи кола однодумців, щоб діти могли поділитися враженнями.

Учитель може на свій розсуд змінювати послідовність уроків, пов'язуючи їх з відповідними важливими датами, порами року тощо. Наприклад, урок про гідність доцільно провести в День Революції Гідності. При цьому потрібно взяти до уваги, що систематичне й послідовне проведення уроків відповідно до запропонованого в путівниках порядку тем дасть змогу досягти найкращого результату.

Скільки уроків потрібно проводити з однієї теми?

У курсі є уроки, які вчитель проводить упродовж однієї академічної години. Також є уроки-модулі, розраховані на дві академічні години. Перший модуль учитель проводить на одному уроці, а другий модуль — на іншому. Модульні уроки планують у системі загального календарного планування так, щоб часові проміжки між частинами таких уроків були якомога меншими, аби зберегти наступність у вивченні матеріалу.

Крім розробок одногодичних уроків та двогодинних уроків-модулів, учителям запропоновано додаткові матеріали. Їх можна використовувати під час вивчення інших тем курсу або для заміни окремих завдань в основній частині цієї самої теми.

Якою є структура уроку?

У структурі уроку виділено п'ять основних частини. Завданням вступної частини уроку є введення учнів у тему. Друга частина присвячена обговоренню ключових понять уроку. Третя — здебільшого спрямована на вироблення в дітей практичних навичок із доброчесності. Четверта частина присвячена самооцінюванню учнів. П'ята — охоплює завдання продуктивної творчої діяльності учнів. Є уроки, які мають іншу структуру: містять проект чи програму проведення квесту. Структуру та особливості різних уроків докладно описано в «Путівнику для вчителя».

Чому важливо на уроках створити безпечне навчальне середовище?

Середовище з низьким ризиком (безпечне навчальне середовище) — це навчальний клас з атмосферою довіри, взаємної поваги, справедливості в ставленні до учнів. Таке середовище допоможе учневі / учениці усвідомити власні сили, щиро обговорювати певні проблеми і, як результат, учитися / діяти / жити доброчесно в демократичному суспільстві.

Які форми роботи доцільно використовувати на уроках?

На уроках пропонуємо використовувати різні форми роботи. Наприклад, фронтальну — для обговорення ключових понять уроку, парну і групову — для фасилітованих дискусій із розгляду різних ситуацій чи створення проєктів, індивідуальну — для «читання з розумінням», самооцінювання, створення поробок, фасилітованих дискусій із розгляду різних ситуацій чи створення проєктів, індивідуальну — для «читання з розумінням», самооцінювання, створення поробок.

Які методики потрібно обирати для уроків?

Важливо, щоб діти були активними учасниками діалогу на уроці: брали участь в обговоренні проблемних питань та ситуацій (мозковий штурм, фасилітована дискусія), виконували практичні вправи, презентували свою роботу в різних формах (графічні організатори, театралізація) тощо. Під час художньо-творчої діяльності діти створюють предмети, які допоможуть їм пригадати уроки доброчесності і в звичайній життєвій ситуації зробити правильний вибір.

Яким є головний персонаж курсу?

Уроки супроводжує головний персонаж курсу Інт'Ок. Про нього діти дізнаються на вступному уроці. Інт'Ок вводить дітей у кожен тему. Цей персонаж допомагає вчителю створювати на уроці ігрові ситуації.

Як оцінювати роботу учнів на уроках?

У межах курсу діти набувають навичок самооцінювання за «Таблицею самооцінювання», розміщеною в «Путівнику для учнів».

Чи можна використовувати матеріали курсу на уроках у 1–2-х класах?

Матеріали можна частково використати на уроках у 1–2-х класах, адаптувавши завдання для дітей цього віку. Не всі ключові поняття курсу будуть зрозумілими для учнів 1-го чи 2-го класу, тому варто обирати ті, які посильні для цієї вікової категорії.

"Путівник для учня"

«Путівник для учня» (або робочий зошит) є невід'ємною частиною комплексу, який забезпечує досягнення очікуваних результатів навчання. Важливо, що "Путівник для учня" поділений на 2 частини (частина 1 з темами 1-5 та частина 2 з темами 6-10+квест). Зміст путівника структуровано за темами. Зошит містить завдання, що передбачають різну діяльність учнів: заповнення схем і таблиць, роботу з ключовими поняттями, обговорення та аналіз ситуацій. До деяких тем є додаткові сторінки, матеріали на яких можуть доповнити запропоновані модулі. Також доречно використати додаткову інформацію під час другого року навчання за програмою, оскільки діти вже матимуть певну обізнаність із теми.

Важливо опрацьовувати всі завдання путівника, щоб сформувати цілісне уявлення дитини про кожну цінність. Під час виконання завдань, пов'язаних із життєвим досвідом дітей, відбувається закріплення здобутих знань, застосування їх у життєвих ситуаціях. В учнів з'являється мотивація до змін. Робочий зошит, крім завдань для виконання, містить ще й теоретичний матеріал модулів: текст для читання, покликання на медіафайли. Це зручно для фронтальної роботи в класі. Учень, рухаючись траєкторією завдань путівника, розкриває для себе тему.

Дидактичні матеріали на вкладках для вирізання дають учителю змогу не витрачати час на самостійне виготовлення шаблонів.

Як орієнтуватися на сторінці «Путівника для учня»?

Кожна сторінка посібника починається із зустрічі з головним героєм ІнТ'Оком. ІнТ'Ока може бути зображено з різними предметами відповідно до теми уроку. Персонаж узаємодіє з учнями. Вони самостійно можуть доповнювати зображення Інтока емоціями, ознайомившись із тезами, які стисло окреслюють заплановану роботу на уроці.

Початкові завдання уроку спрямовані на розкриття власного «Я» дитини. Учні аналізують свої відчуття, пригадують, чи були вони в подібних ситуаціях, тобто звертаються до власного досвіду. Наступні завдання присвячені найближчому оточенню: друзям, родині, школі. Діти аналізують життєві ситуації або переглядають медіаконтент, висловлюють власні думки. Тлумачення термінів у путівнику винесено на береги зошита. Важливо не нехтувати роботою з основними поняттями. Очікувано, що учні вживатимуть їх в активному словнику.

Наприкінці заняття діти мають змогу виявити себе як члени суспільства, змодельовати свої дії. Завершальна частина всіх уроків має два важливі складники: рефлексію та художньо-продуктивну діяльність. Різновид роботи у фінальній частині кожного уроку — це самооцінювання. Діти мають обрати, якою мірою їх стосуються

Емпатія (від англ. empathy — співпереживання) — це здатність розуміти емоційний стан іншої людини та співпереживати їй.

ЕМПАТІЯ
ТУРБОТА СПІВЧУТТЯ
ДОБРОТА ВДЯЧНІСТЬ
НЕБАЙДУЖІСТЬ
СПІВПЕРЕЖИВАННЯ
ПІКЛУВАННЯ
ДОБРОСЕРДЯ
МИЛОСЕРДЯ
ЕМПАТІЯ
ДОБРОТА

Привіт!
Хочеш пограти в нову гру?
Ось ігрове поле.
Гукай друзів
і розпочинайте.

твердження, наведені в таблиці. Важливо пояснити дітям, що потрібно бути чесними перед собою, свідомо й відповідально обирати позначки «+» чи «-», а також наголосити, що відповідей ніхто не оцінюватиме й не обговорюватиме. Ціль вправи — допомогти дітям зрозуміти свої цінності.

Художньо-продуктивна діяльність представлена стислою інструкцією до виконання виробу та шаблоном, що оптимізує використання часу заняття.

На вступному уроці діти виготовляють «Незвичайний конверт цінностей», де зберігатимуть усі поробки, створені на уроках доброчесності. Кожен виріб — це результат художньо-продуктивної діяльності на уроках і водночас своєрідний символ. Радимо допомогти учням / ученицям закріпити конверт на останній сторінці зошита. Так вироби-символи зручно зберігати й за потреби мати в полі зору як нагадування про здобуті цінності. Фінальний урок також передбачає роботу з наповнення конверта.

Як забезпечити матеріалами тих учнів, які не мають друкованого «Путівника для учнів»?

Учитель може роздрукувати потрібні сторінки з електронної версії курсу «Навчання доброчесності» (<https://integrity.nus.org.ua/>). Сторінки з текстами та малюнками можна вивести на екран. Радимо роздрукувати сторінки «Путівника для учнів» з матеріалами для індивідуальної роботи (таблиці «Самооцінювання»), самостійної або групової творчої роботи (шаблони для виготовлення прапорців чи браслетів).

Правило — це норма, яка визначає перебіг певної діяльності; правилами за домовленістю керуються всі учасники цієї діяльності.

Закон — загальнообов'язкове, встановлене державною владою правило, яке має найвищу юридичну силу.

6. Поміркуй, що ти можеш сказати про себе, і постав «+» у відповідних віконцях таблиці.

№ з/п	Як я виявляю людяність	Завжди	Часто	Іноколи	Ніколи
1.	Я піклуюся про своїх рідних і друзів				
2.	Я поважаю інших				
3.	Я зважаю на почуття всіх, кого стосуються мої дії та рішення				
4.	Я намагаюся допомагати іншим				

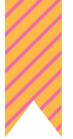
"Путівник для вчителя"

«Путівник для вчителя» є частиною методичного комплексу, призначеного для вчителів початкових класів, які ознайомлюють дітей із цінностями, важливим для суспільної доброчесності. Це означає, що «Путівник для вчителя», де є всі потрібні матеріали для проведення уроків, синхронізовано з «Путівником для учня».

Структура путівника:

1. Обов'язкові результати навчання учнів згідно з Державним стандартом початкової освіти.
2. Цілі та очікувані результати вивчення теми.
3. Методичний коментар до кожної теми.
4. Словник ключових понять.
5. Кейс матеріалів уроку, який умовно поділено на три частини: вступ до уроку, основну частину уроку й фінал.
6. Додаткові матеріали до заняття.

Запроваджуючи навчальний курс із доброчесності, учитель має підтримувати живий діалог учнів, сприяти тому, щоб кожна дитина могла висловитися й відчути цінність власної думки. Можна опрацьовувати певну тему впродовж одного або кількох уроків. Для проведення двогодинних уроків-модулів радимо ознайомитися з таймінгом, підготувати наочні матеріали і скористатися музичним супроводом для активної перерви між уроками.

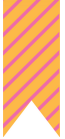

Курс містить вправи, що передбачають різні форми організації процесу: групову, індивідуальну, колективну творчу роботу, навчальну дискусію, розроблення проєктів. Пропонуємо також запроваджувати різні навчальні діяльності для учнів, як-от: читання, роботу з текстами, аналіз даних, заповнення схем і таблиць. З-поміж них є і знайомі дітям завдання, і нетипові для учнів 3-4-х класів, а саме: дискусія, мозковий штурм, виконання проєктів («Гра без правил», «Хто винен», «Я впораюсь», «Нумо!»). Новими для учнів є також практики «ресурсного малювання», ігрові практики обговорення та моделювання життєвих ситуацій у групах. Путівник допоможе також ознайомити учнів з епізодами життя реальних людей, які демонструють добродісну поведінку. Інформаційний контент може бути доповнений іншими біографіями, прикладами із життя, які знайдуть самі учні та якими захочуть поділитися на заняттях. Учитель має спонукати дітей до пошукової діяльності та обговорень.

На що звернути увагу під час роботи з «Путівником для вчителя»?

Перша частина кожного уроку, «Вступ», має певну особливість. На цьому етапі вчитель має зацікавити учнів, актуалізуючи їхній досвід, а також виявити й розглянути життєві проблеми. Для цього на початку уроку діти ознайомлюються з біографіями реальних людей, історіями із життя, описом реальних ситуацій. У цій частині уроків варто також ознайомити учнів із очікуваними результатами уроку. Для створення дружньої до дитини атмосфери радимо ввімкнути музичний супровід, зважаючи на те, що на демонстраційний екран відео буде виведене тільки після рекламного блоку в YouTube!

Розробки занять, викладені в путівнику, мають зручну опцію — визначення тривалості (таймінгу) кожного етапу. Ці показники орієнтовні. Учитель може змінити час для кожного з етапів уроку.

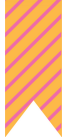

Під час розгляду тем курсу важливо пропонувати дітям вільно висловлюватися й заохочувати їх помічати ситуації недоброчесної поведінки, а також спонукати їх робити вибір на користь доброчесності. На заняттях учитель має змогу створити умови, щоб діти відчули й озвучили власні емоції, пов'язані з турботою про інших, розумінням емоційного стану іншої людини та співпереживанням. Потрібно приділити час обговоренню цінності емоцій у спілкуванні з іншими людьми. У фінальній частині уроку важливо не тільки повторити, узагальнити матеріал, зрозуміти емоційний стан дітей, а й надихнути їх на самостійний пошук, творчі роботи, обговорення вивченого. Деякі уроки містять зразки для художньо-продуктивної діяльності, що також допоможе закінчити заняття на позитиві.

Завершальний урок курсу можна провести у формі квесту «Мандруємо містом Доброчесності». Це потребує додаткової підготовки (ресурси та матеріали вказані на берегах «Путівника для вчителя» та в «Путівнику для учнів»). Урок допомагає повторити матеріал курсу й закріпити навички групової роботи та комунікації.

Як пояснити дітям складні поняття з курсу?

Для опрацювання таких понять стане в пригоді «Словник ключових понять». Радимо ознайомитись із ним заздалегідь під час підготовки до уроків. Рекомендуємо використовувати лексику для позначення доброчесних практик (поняття «чесність», «відповідальність», «цінності») якомога раніше. Це сприятиме природному закріпленню відповідних понять у свідомості дітей. Для візуалізації пропонуємо створити «Стіну слів» у класі. Робота з ключовими поняттями теми потребує від учителя зосередженості на головному: уважно слухати дітей, не висловлювати оцінних суджень, не критикувати, однак уточнювати формулювання учнівських відповідей, щоб наголосити на кожному терміні.

Чи обов'язково використовувати додаткові матеріали «Путівника для вчителя»?

За потреби можна скористатися додатковими матеріалами. Це допоможе доповнити готові розробки або замінити деякі форми роботи відповідно до навчальних потреб та інтересів учнів і учениць певного класу. Радимо використовувати ці розробки навіть тоді, коли уроки закінчено, щоб розширювати уявлення дітей про суспільну доброчесність, а також для повторення теми. Зауважмо, що завдання, передбачені для першого року навчання за програмою (3-й клас), можна використовувати і в 4-му класі під час другого року навчання за програмою, оскільки діти вже матимуть певну обізнаність із теми.

Чи може вчитель самостійно доповнити уроки додатковим матеріалами та вносити зміни в структуру навчальних кейсів?

Завдання методичного комплексу «Уроки доброчесності» логічно впорядковані та спрямовані на поступове формування поняття «суспільної доброчесності» як усвідомленої цінності. Для досягнення найкращого результату радимо дотримуватися запропонованих в путівниках послідовності та структури викладу тем, а також прагнути виконати всі завдання в межах кожної теми. Теоретичну частину путівника ретельно сплановано та наповнено потрібними навчальними матеріалами та покликаннями на відповідні електронні ресурси. До того ж учитель може доповнити кожний урок власними знахідками, використати нові й відомі методичні прийоми та дидактичні матеріали, зокрема тексти, відео тощо.

